

UPPSALA
UNIVERSITET

Viljebegreppet och psykologin

En studie av psykologins framväxt som vetenskap i Sverige
genom en analys av viljebegreppets betydelseförändring

ANDREAS RYDBERG

UPPSALA PAPERS IN HISTORY OF IDEAS – nr 11

Institutionen för idé- och lärdoms historia

Uppsala 2008

Abstract

The aim of this study is to elucidate the process in which psychology was separated from philosophy and established itself as a distinct academic discipline in Sweden. I argue that the concept of *will*, as well as the concepts of *thinking* and *emotion*, have a lot to tell us about the rise of academic psychology in Sweden. This is done through an analysis of psychology textbooks, encyclopaedia-articles and academic texts on the themes *will* and *psychology*, from around 1800 till 1950.

Prior to the establishment of the first chair of psychology in Uppsala 1948, the discipline was above all a part of the philosophical discipline. For psychology to become a science of its own, it was crucial to obtain a position among the empirical sciences. It thus had to distance itself from philosophy, and in particular from metaphysics. In that respect the concept of will, thinking and emotion posed a problem. On the one hand, these concepts seemed necessary for a science of the psyche but on the other, they were traditionally associated with philosophy and especially with metaphysics.

From around 1900, the concept of will underwent an empirisation process in which it distanced itself from the metaphysical content of meaning. The idea of thinking, emotion and will as *faculties* was criticised and replaced by a way of speaking of them in terms of single *acts*, able to be analysed in a more empirical manner. This change was in accordance with the new demand on empiricism. Within psychology, however, practitioners of the trade still spoke in terms of will, thinking and emotion, as well as of classical philosophical problems such as that of the *free will*, albeit in a more empirical manner.

A second, more profound change, occurred in the 1940s when the concepts of thinking, emotion and will, as well as the problem of the free will were sorted out from the psychological discourse. In light of their long time as an integral part of the psychological discourse it was a significant change that the human psyche was no longer to be discussed in terms of will, thinking and emotion. The most likely explanation of this change is that the institutional split between psychology and philosophy after 1948 also signified a separation between philosophical and empirical-psychological questions. After 1948 it was possible to pursue scientific studies in psychology without any knowledge of philosophy and hence, without an urge to pose philosophical questions.

Psychology, Philosophy, Thinking, Emotion, Will, Free Will, Determinism

INNEHÅLLSFÖRTECKNING

INLEDNING	1
Syfte och avgränsning	3
Teori och metod	4
Material	8
Disposition	12
BAKGRUND	13
Viljebegreppet och tredelningens historia	13
Psykologins framväxt som akademisk disciplin	17
Filosofin i Sverige under 1800- och 1900-tal	22
Filosofi och psykologi i omvandling	24
ANALYS	31
ANALYSDEL I – PSYKETS TREDELNING	31
Tredelningen i läroböcker	31
Tredelningen i uppslagsverk	42
Tredelningen i akademiska facktexter	45
Sammanfattande diskussion	50
ANALYSDEL II – VILJEBEGREPPET	52
Utarbetande av viljebegreppet	53
Viljan som kognitivt projekt och problemet viljans frihet	55
Viljebegreppets hierarkiska meningsinnehåll	59
Nära sammanflätade, men ändå olika problemkomplex	63
Sammanfattande diskussion	66
ANALYSDEL III – PSYKOLOGIN OCH VILJEBEGREPPETS	68
EMPIRISERING	
Förmögenhetsbegreppets bortfall ur den psykologiska diskursen	69
Psykologin som vetenskap	74
Sammanfattande diskussion	79
SAMMANFATTANDE SLUTDISKUSSION	81
KÄLL- OCH LITTERATURFÖRTECKNING	87
Otryckta källor och litteratur	87
Tryckta källor och litteratur	87
Osignerade uppslagsverksartiklar	92

INLEDNING

De flesta av dagens psykologistudenter skulle höja på ögonbrynen om de fick höra att *viljebegreppet* fram till för bara ett drygt halvsekel sedan spelat en central roll inom vad som då omnämndes som psykologi. I den förmodligen första svenska läroboken i psykologi från 1824 definierar Lars M. Enberg själen som det väsen som i oss tänker, känner och vill.¹ Från och med Enbergs lärobok framställs psykologi som den vetenskap som i första hand studerar tänkandet, känslan och viljan. Under drygt 100 år kvarstår viljan som en av själens tre grundläggande element, en uppdelning som tas upp och reproduceras i läroböcker, uppslagsverk och akademiska facktexter. I tredje upplagan av *Nordisk familjebok* från 1932 utgör viljan fortfarande ett av psykologins huvudsakliga studieobjekt.

Att beskriva och utreda den brokiga mångfalden av själsliga företeelser är p:s uppgift. Den skall m. a. o. söka klarlägga själslivets element och deras sammansättning samt finna lagarna för dess processer. De själsliga akterna äro av väsentligen tre olika slag: kunskapsakter (förståndsakter, teoretiska akter), viljeakter (praktiska akter) och känslakter.²

Inom kort kom detta dock att förändras. Efter 1940 tycks nämligen viljan, liksom tänkandet och känslan, spelat ut sin roll inom den psykologiska diskursen. Det tidigare så centrala viljebegreppet omnämns knappt alls när det talas om psykologi. 1996 skriver psykologen Lennart Sjöberg följande i en artikel på termen ”vilja” i *Nationalencyklopedin*.

Viljan hör till de vardagliga psykologiska begrepp som saknar en etablerad plats i nutida vetenskaplig psykologi, troligen delvis beroende på att det rör sig om en typ av fenomen som är främmande för den traditionella psykologins mekanistiska synsätt.³

Förhållandet att viljebegreppet länge innehade en nyckelposition inom den psykologiska diskursen, varpå det sedan på kort tid förefaller förlora sin betydelse, utgör vad som här kommer att refereras till som *viljebegreppets problematik*. En analys av denna problematik skulle kunna kasta nytt ljus över psykologins framväxt som akademisk disciplin.

---

¹ Vad gäller notapparaten har jag i så hög utsträckning som möjligt följt Harvardsystemet så som det framställs i: Engelbertsson, Bob – Karlsson, Lynn (1998), *Seminarieuppsatsen: En genomgång av formella krav*. Uppsala. Enberg, Lars M. (1824), *Försök till en lärobok i psykologien*. Stockholm. S. 24. Förläggaren till den svenska utgåvan (1827) av dansken Fredrik Sibberns lärobok nämner i förordet Enbergs lärobok samt Nils Wallerius *Psychologia empirica*. Wallerius arbete från 1755, är en 876 sidor lång framställning av den empiriska psykologin, skriven på latin och utarbetad efter den tyske filosofen Christian Wolf, som enligt Wallerius också är den som infört distinktionen mellan empirisk och rationell psykologi. Med sitt omfång kan Wallerius skrift inte betraktas som en lärobok. Dock förefaller han ha varit en bland ett fåtal som under 1700-talet skrev om psykologi. I *Pedagogisk-psykologisk uppslagsbok* framhåller Jan Agrell förutom Wallerius också A. Rydelius och E. Swedenborg som de enda filosofer, vilka under 1700-talet skrev om psykologi. Se: Agrell, Jan (1956), ”Psykologihistoria”, *Pedagogisk-psykologisk uppslagsbok*, band 2. 2a uppl. Sibbern, Fredrik C. (1827), *Människans andeliga natur eller utkast till en psykologi för gymnasierna*. Stockholm. S. 3. För Wallerius kommentarer av Wolf se: Wallerius, Nils (1755), *Psychologia empirica, ea continens quae de anima humana indubia experientiae fide cognoscuntur, methodo scientifica pertractata*. Stockholm. S. 8 f.

² Bjelfvenstam, Erik (1932), ”Psykologi”, *Nordisk familjebok*, band 16. 3e uppl.

³ Sjöberg, Lennart (1996), ”Vilja”, *Nationalencyklopedin*, band 19.

Låt mig presentera några rigida fakta och dra några slutsatser som hjälper oss att förstå den tyngd som ligger i viljebegreppets problematik. Idag utgör filosofi och psykologi två separata, från varandra skilda discipliner i Sverige. I princip kan man läsa psykologi till magisternivå utan att ens öppna en filosofibok, och omvänt. Så har det inte alltid varit. Många skulle bli förvånade om de fick höra att psykologin blev en egen akademisk disciplin i Sverige först 1948. Dessförinnan hade vad som omnämndes som "psykologin" ingått i filosofin, men från sekelskiftets början också i pedagogiken. Utifrån det faktum att psykologi och pedagogik delade lärostol under 1900-talets första hälft kan tyckas att psykologin redan då på ett institutionellt plan frigjort sig från filosofin, vilket i sin tur gör det rimligt att anta en motsvarande diskursiv brytning. Som jag kommer att visa kom denna brytning först under 1940-talet. Seklets första halva innebar alltså inte ett fjärmande från filosofin. Vad betydde det intima förhållandet till filosofin för det psykologiska tankegodset? Före 1940-talet var de akademiker som ägnade sig åt "psykologi" också filosofer, skolade i att formulera problem och ställa filosofiska frågor. Deras tänkande och språk tycks präglas av vad man skulle kunna kalla för en övergripande filosofisk diskurs.

Lösgörandet från filosofin 1948 kom inte som en blixtnedslag från klar himmel utan bör ses som en successiv förändringsprocess, till en början helt och hållet inom ramarna för den filosofiska disciplinen. Jag kommer att argumentera för att en drivande faktor i denna förändringsprocess var kravet att psykologi skulle utgöra en empirisk vetenskap. Genom en analys av viljebegreppet blir det möjligt att belysa faser i spänningsförhållandet mellan filosofin och den därur gradvis framväxande akademiska psykologin. Viljebegreppet förmår spegla denna utveckling speciellt väl eftersom det utgör ett klassiskt, filosofiskt problemkomplex samtidigt som det blir centralt i den psykologiska diskursens intresse för kognitionen genom att det ingår i tredelningen *tänkande*, *känsla* och *vilja*. Undersökningen kan betecknas som såväl diskurshistorisk som genealogisk genom att den ämnar spåra diskursiva spänningsförhållanden och strukturer som hjälper oss att förstå psykologins framväxt och etablerande som distinkt akademisk disciplin.

Tidigare hörde talet om filosofi och talet om psykologi alltså samman på ett övergripande plan genom att det inte fanns någon klar gräns mellan filosofiska och psykologiska frågor. Jag kommer att visa hur det efter 1940 etableras en sådan gräns. Att detta idag är fallet är lätt att inse genom att filosofi och psykologi utgör två skilda akademiska discipliner tillhörande olika fakulteter, liksom att de allra flesta utövare inom respektive disciplin skulle ställa sig frågande till att befatta sig med den andra disciplinens huvudfrågor.

Syfte och avgränsning

Syftet med följande undersökning är att genom en studie av viljebegreppet och dess diskursiva närmkontext, dvs. tredelningen av psyket, från början av 1800-talet fram till mitten av 1900-talet, belysa förändringar som hjälper oss att förstå viktiga aspekter av psykologins framväxt som akademisk vetenskap i Sverige. Eftersom tidigare forskning saknas på området, med avseende på de frågor jag ställer och den empiri jag använder, kommer en relativt stor del av analysen att ägnas åt en empirisk undersökning av viljebegreppet. Först därefter ges möjligheter att dra slutsatser på ett mer teoretiskt plan.

Undersökningens mer övergripande syfte har specificerats i två delsyften:

- Undersöka viljebegreppets förändring i Sverige från början av 1800-talet fram till mitten av 1900-talet.
- Sätta denna förändring i relation till spänningsförhållanden mellan den filosofiska och den psykologiska diskursen, spänningsförhållanden som föregår och hjälper oss att förstå psykologins framväxt som självständig akademisk disciplin samt viljebegreppets bortfall ur den akademiska psykologins diskurs.

Ur det problemkomplex som beskrivits som *viljebegreppets problematik* har alltså ett forskningsproblem vaskats fram och preciserats till två delsyften. Med detta följer också att undersökningens avgränsning är styrd av viljebegreppets problematik som i sin tur växt fram vid genomgången av ett bestämt material. Som en konsekvens av detta omfattar min undersökningsperiod Sverige från början av 1800-talet, då den sannolikt första läroboken i psykologi utkom fram tills senare delen av 1940-talet då viljan som problematik faller bort ur läroböckerna liksom psykologin etableras som en självständig akademisk disciplin i Sverige.⁴

---

⁴ Därutöver görs några utblickar framåt i tiden efter 1940. Dessa ligger dock utanför undersökningens egentliga syfte.

Teori och metod

Diskursbegreppet har funnits med som analytiskt verktyg redan vid problemformuleringen. En pionjär på området diskursanalys var Michel Foucault. En vanlig uppfattning, som i alla fall till viss del har stöd i Foucaults egna uttalanden, urskiljer tre faser eller perspektiv i dennes produktion.⁵ De tidiga arbetena har kallats *arkeologier*, de mellersta *genealogier* och de senare *problematiseringar*. Medan arkeologierna är mer strukturalistiskt präglade står förhållandet mellan kunskap och makt i fokus i genealogierna. I de senare så kallade problematiseringarna står subjektet i centrum. Då min undersökning i första hand avser språkliga eller diskursiva strukturer har inspiration och teoretiska analysverktyg hämtats från Foucaults tidiga arbeten.⁶ Dock skall det framhållas att de analysverktyg Foucault tillhandahåller delvis omformats för att bättre passa det aktuella problemkomplexet.

Till Foucaults tidiga verk räknas *The History of Madness* (1961), *The Birth of the Clinic* (1963), *The Order of Things* (1966) samt *The Archaeology of Knowledge* (1969). Medan de tre förstnämnda titlarna utgör mer empiriskt förankrade studier har den sistnämnda karaktären av ett antal mer omfattande kommentarer och teoretiska skisser.

Jag har redan talat om den filosofiska respektive psykologiska diskursen i anslutning till viljebegreppets problematik varför det också blir viktigt att specificera min egen förståelse och användning av diskursbegreppet. I samtliga av Foucaults tidiga arbeten är diskursbegreppet centralt. I hans tre första verk används begreppet flitigt även om definitioner av dess innebörd lyser med sin frånvaro. Dessa frågor berörs istället först i *The Archaeology of Knowledge*.

Lastly, instead of gradually reducing the rather fluctuating meaning of the word 'discourse', I believe that I have in fact added to its meanings: treating it sometimes as the general domain of all statements, sometimes as an individualizable group of statements, and sometimes as a regulated practice that accounts for a certain number of statements; and have I not allowed this same word 'discourse', which should have served as a boundary around the term 'statement', to vary as I shifted my analysis or its point of application, as the statement itself faded from view?⁷

Här kommer en viktig aspekt av Foucaults sätt att arbeta till uttryck, nämligen den att de teoretiska begreppen fungerar som analysverktyg på ett radikalt sätt genom att de undgår varje försök att entydigt definieras. Snarare än att hävda att Foucault är inkonsekvent i sin användning av diskursbegreppet vill jag poängtera att han använder begreppet som

---

⁵ Flynn, Thomas (2005), "Foucault's Mapping of History" i Gary Gutting (ed.), *The Cambridge Companion to Foucault*. Cambridge. S. 29.

⁶ Detta innebär också att jag tonar ned maktaspekten som är betydligt mindre framträdande hos den tidige Foucault.

⁷ Foucault, Michel (2004) [1969], *The Archaeology of Knowledge*. London & New York. s. 90. Passagen är något retoriskt formulerad. Diskursbegreppets flera betydelser diskuteras också, kanske något mer nyanserat, på sidorna 120-121.

analysverktyg verksamt på flera nivåer. Sara Mills menar i *Discourse* att medan den första definitionen utgör en bredare mer allmän definition tjänar den andra snarare till att identifiera och undersöka specifika diskurser medan den tredje fokuserar på de olika regler som styr diskursiva praktiker.⁸ Längre fram i *The Archaeology of Knowledge* definieras diskursbegreppet ytterligare: "[...] the term discourse can be defined as the group of statements that belong to a single system of formation; thus I shall be able to speak of clinical discourse, economic discourse, the discourse of natural history, psychiatric discourse."⁹ Här är det snarare blockcitatets andra och tredje definition som åsyftas. Flexibiliteten i diskursbegreppet gör att Foucault tillåts tala övergripande om t.ex. medicinens diskurs samtidigt som han också kan gå in i på enskilda områden och tala om diskursiva formationer och praktiker.

Bredden i Foucaults diskursbegrepp är, ur min läsning sett, inte en fråga om otydlighet utan rymmer en central distinktion. Å ena sidan framstår det som nödvändigt att kunna tala om t.ex. den kliniska, psykiatriska eller ekonomiska diskursen på ett övergripande plan, så som gjorts i citatet ovan. Å andra sidan är det viktigt att inte överföra denna förenkling till nivån av tillämpning i analysen. Vad som händer vid en sådan förenkling är att diskurser tenderar att fungera som nästan idealtypiska analyskategorier, som ett slags behållare i vilka materialet sorteras. Detta har jag själv erfarit under analysens första fas. Min tanke var då att frilägga det diskursiva ramverket för viljebegreppet, det vill säga det ramverk inom vilkas gränser det talades om viljan.¹⁰ Detta visade sig emellertid ogenomförbart eftersom interna begrepp hämtade meningsinnehåll också genom att relatera till externa, utanför ramverket förekommande begrepp. Från att ha utgjort ett förklarande analysverktyg ledde denna tillämpning istället bort från empirin och de aktuella frågeställningarna för att drunkna i frågor om identifikation och avgränsning av diskurser. Kanske ligger problemet i tendensen att föreställa sig diskurser som ett slags ramverk möjliga att avgränsa från varandra. I grund och botten bygger Foucaults diskurst teori på en språkuppfattning där tecken och begrepp får mening först i relation till andra tecken och begrepp.¹¹ Problematiken ledde mig till att på nytt förhålla mig till Foucaults diskursbegrepp.

---

⁸ Mills, Sara (2004) [1997], *Discourse*. London & New York. S. 6. Även hänvisningar till de aktuella textställena hos Foucault saknas kan det knappast råda någon tvekan om att det rör sig om det ovan citerade stycket ur *The Archaeology of Knowledge*.

⁹ Foucault (2004), s. 121.

¹⁰ Med diskursivt ramverk menar jag här bilden av diskurser som ett slags behållare eller cirkulära områden med mer eller mindre distinkta gränser.

¹¹ Se här hela del tre; "The Statement and the Archive" i *The Archaeology of Knowledge* där Foucaults språksyn framkommer på ett tydligt sätt.

För det första kommer jag att på ett övergripande plan tala om olika diskurser eftersom detta hjälper oss att förstå viljebegreppets problematik. Vad jag menar med den *filosofiska diskursen* eller den *psykologiska diskursen* är helt enkelt *talet om filosofi* respektive *talet om psyket/psykologi*, så som de förekommer i företrädevis läroböcker i filosofi och psykologi samt uppslagsverksartiklar och akademiska facktexter på temana filosofi och psykologi.¹² Det är helt och hållet nödvändigt att hålla isär dessa diskurser från vad jag kommer att tala om som den *akademiska filosofin* respektive den *akademiska psykologin*, det vill säga själva disciplinerna eller institutionerna. Detta av följande anledning: Före 1948 fanns filosofin som självständig akademisk disciplin, men inte psykologin. Däremot fanns det före 1948 såväl tal om filosofi som tal om psykologi, det vill säga en filosofisk respektive en psykologisk diskurs. Dessa diskurser var dock nära interrelaterade i det att talet om psykologi utgjorde en del av talet om filosofi genom att det inte fanns någon klar gräns mellan filosofiska och psykologiska frågor. Som jag kommer att visa etablerades en sådan gräns efter 1940, ungefär samtidigt som ”psykologin” blev till en självständig akademisk disciplin.

För det andra kommer själva analysen i sitt konkreta utförande att ta fasta på diskursiva formationer och spänningsförhållanden vilket fokuserar på begreppsliga relationer istället för avgränsningsbara ramverk. När jag använder begreppet *diskursiv formation* är det i betydelsen; *ett antal interrelaterade begrepp*.¹³ Att begreppen är interrelaterade betyder att när ett av dem omnämns i källmaterialet tenderar också de andra att omnämnas liksom de tillsammans tenderar att utgöra svar på ett antal frågor och problem. *Tänkandet, känslan och viljan*, dvs. vad jag kommer att referera till som *tredelningen av det mänskliga psyket* utgör ett exempel på en diskursiv formation. När det talas om tänkandet, känslan och viljan i uppslagsverk, akademiska texter på temana *vilja* och *psykologi* samt i läroböcker i psykologi före 1940 tenderar dessa att dyka upp i samma diskursiva sammanhang liksom de i dessa sammanhang på olika sätt refererar till varandra.

Gary Gutting framhåller i *Michel Foucault's Archaeology of Scientific Reason* hur Foucault kritiserat idéhistorikers tendens att göra subjektet till utgångspunkt.¹⁴ ”Thus, there is the *development* of an author from work to work, the *influence* of one author on another, and that

---

¹² Tanken är att begreppet *diskurs* skall förstås som synonymt med *talet/talet om*.

¹³ Foucault tenderar att tala om diskursiva formationer som ett slags regler vilka styr talet i olika diskurser. En sådan tydlig gränsdragning mellan *talet om* som en slags språklig ytnivå och de *regler* som styr detta tal, gör inte jag. Istället ser jag gränsen dem emellan som mer flytande. Dock bör det sägas att detta är en svår och långt ifrån självklar fråga som bitvis är av filosofiskt slag. Jag har försökt att undvika dessa frågor för att istället fokusera den användning som fungerar bäst i föreliggande undersökning.

¹⁴ Gutting, Gary (1999) [1989], *Michel Foucault's Archaeology of Scientific Reason*. Cambridge. Se också första kapitlet, ”Archaeology and the History of Ideas”, i del fyra av *The Archaeology of Knowledge*.

generalized influence of all on all that is called the *spirit of an age*.”¹⁵ Foucault vänder sig inte mot kontextuella förklaringar som sådana, men förhåller sig kritisk till idéhistorikers tendens att göra kontexter uppbyggda kring subjekt och subjekts intentioner till självklara utgångspunkter. Enligt Gutting är huvudsyftet med *The Archaeology of Knowledge* att komma till rätta med denna problematik. ”The book’s main effort is to define archaeology as an approach to the history of thought that eliminates the fundamental role of the human subject.”¹⁶ Såväl grammatiken som logiken studerar yttranden i sig, bortom subjektet. Foucaults tanke är emellertid att det också finns en annan uppsättning regler, vilka själva är föränderliga, som verkar bortom subjektet och som historiskt sett, dragit upp gränserna och riktlinjerna för vad som har varit möjligt och inte möjligt att säga.¹⁷ Att göra dem till föremål för studier är innebörden i idén om att ”sätta texten i sig i centrum”. ”One shows how the different texts with which one is dealing refer to one another, organize themselves into a single figure, converge with institutions and practices, and carry meanings that may be common to a whole period.”¹⁸ Citatet, som skulle kunna förväxlas med just det som Foucault kritiserat hos idéhistoriker, skall alltså förstås som rörande gränserna och riktlinjerna för vad som kan sägas.

I förhållande till den kritik Foucault riktar mot idéhistorikers tendens att fokusera på subjektorienterade, kontextuella förklaringar kommer föreliggande undersökning att inta en mellanposition. I den mån kontextuella förklaringar av den typen som Foucault kritiserar bidrar till besvarandet av de för uppsatsen centrala frågorna, kommer de också att diskuteras och tillmätas förklaringsvärde. Generellt sett kommer dock diskursiva förklaringar att ges prioritet i förhållande till subjektorienterade, kontextuella förklaringar, vilket rättfärdigas av att de i de flesta fall är bäst lämpade att besvara de aktuella frågorna.

Med dessa definitioner följer nedtonandet av såväl den transcendentala innebörd som Foucaults diskursbegrepp har, som de nästan ontologiska frågorna om identifikation och avgränsning.¹⁹ Samtidigt tar jag fasta på betydelsen Foucault tillmäter språket som ett system av relationer. På sätt och vis är mitt tillvägagångssätt mer strukturalistiskt än de analyser som Foucault presenterar. För honom står vetenskapens produktion av subjekt i centrum, vilket också hör samman med hans emancipatoriska projekt. En läkare eller psykiater yttrar sig om

---

¹⁵ Gutting (1999), s. 230.

¹⁶ Gutting (1999), s. 228.

¹⁷ Det är i hög grad om dessa regler som begreppet *diskursiv formation* handlar.

¹⁸ Foucault (2004), s. 133.

¹⁹ Ju mer jag sysselsatt mig med diskursbegreppet desto mer skeptisk har jag blivit till idén om diskurser som gränserna för vad som över huvud taget kan sägas. I *Foucault’s Critical Project* undersöker Béatrice Han det transcendentala arvets inflytande på Foucaults arbeten. Se: Han, Béatrice (2002), *Foucault’s Critical Project: Between the Transcendental and the Historical*. Stanford.

sitt undersökningsobjekt, det vill säga om patienten. För mig saknas den typen av mänskliga subjekt varför jag inte heller kommer att använda mig av talet om *praktiker*. Istället fokuserar jag på diskursiva spänningsförhållanden som drivande i psykologins diskursiva lösgörande från filosofin. Viljebegreppet kan ses som ett sådant spänningsförhållande.

Innan jag går vidare vill jag dock göra ytterligare en viktig distinktion, nämligen den mellan termer och begrepp. Ett begrepp kan vara relaterat till en rad olika termer samtidigt som en term kan vara relaterad till en rad olika begrepp. När jag talar om viljebegreppet menar jag inte en enskild term i texten. Ett begrepp får alltid sitt meningsinnehåll i en mer omfattande kontext, inbegriper alltid ett komplex av olika interrelaterade termer. I praktiken är detta inte kontroversiellt utan innebär, vilket alla historiker vet, att man som forskare utvecklar och fördjupar förståelsen av ett begrepps meningsinnehåll i takt med att man läser och fördjupar sig i en allt större textmängd som behandlar samma eller likartade frågor och problem.

Material

Det källmaterial jag använt kan sägas vara av tre typer; läroböcker i psykologi, uppslagsverksartiklar på termerna ”vilja”, ”determinism”, ”frihet” och ”psykologi” samt ett fåtal mer akademiskt omfattande verk på temana *vilja* och *psykologi*.²⁰ För att undersöka förekomst, lämplighet och tillgång på material har jag i första hand använt databasen *Libris* samt, för att få tag i material som inte är infört i databasen, *Svensk bokkatalog* och Uppsala universitetsbiblioteks *Katalog -1962, Anonymer*.²¹

När det gäller svenska läroböcker i psykologi gör jag anspråk på att ha tittat på så gott som samtliga från de första som utkom under 1800-talets början fram till 1950. Uppslagsverken har, som källmaterial, varit tämligen oproblematiskt då det i första hand varit fråga om *Nordisk familjebok* och *Svensk uppslagsbok*.²² Vad gäller akademiska texter på temana *psykologi* och *vilja* har urvalet dock inte varit lika självklart. Sökning på databasen *Libris* på termerna ”vilja” och ”psykologi” med sina olika stavningsvarianter, ger ett högst begränsat

---

²⁰ Jag har valt att inte använda relevanta tidskrifter i psykologi. Detta helt enkelt därför att det skulle innebära ett alltför omfattande jobb att gå igenom. Vad gäller läroböckerna kan det tillfogas att vissa titulerar sig som läroböcker i psykologi, andra i antropologi. I praktiken handlar detta dock om en skillnad i namn och inte i innehåll. Sedda som källmaterial gör jag därför ingen skillnad mellan dessa.

²¹ Till detta kan fogas att många läroböcker inleds med en kort kommentar av andra samtida läroböcker. Därtill kan också nämnas den översikt över läroboksbeståndet i psykologi som ges i: Claëson, Kristian (1859), ”Om elementar-undervisningen i filosofi och svenska språket” i *Skrifter af Kristian Claëson: Samlade och utgifna efter författarens död*. I. Stockholm. Ss. 360-383.

²² Dessa två förefaller, genom att artiklarna är signerade, vara de mest tillförlitliga uppslagsverken, som finns att tillgå från andra halvan av 1800-talet och första halvan av 1900-talet. Utöver dessa har jag i en utblick mot tiden efter 1950 använt också senare uppslagsverk. Dessa presenteras löpande i takt med att de nämns. Detta gäller också läroböcker från tiden efter 1950.

antal träffar som förefaller användbara. En del relevanta texter kan naturligtvis ha undgått denna sökmetod, vilket jag reserverar mig för. Ett mer angeläget problem förefaller emellertid vara att det i själva verket finns ett ohanterbart stort antal akademiska texter, i vilka temana *psykologi* och *vilja* förekommer utan att titlarna antyder det. Därför har endast en bråkdel av det förefintliga materialet undersökts utifrån de respektive titlarna som urvalskriterium.

Eftersom det idag saknas en förteckning över läroböcker i psykologi presenterar jag nedan en utförlig lista med titel, årtal och författare på läroböcker i psykologi från cirka 1820–1950. Förteckningen innefattar också andra, för undersökningen relevanta, akademiska texter.²³ Uppslagsverksartiklarna har inte inkluderats eftersom de utgör kortare beställningsarbeten vilka skulle ge en missvisande bild av materialförekomst. Istället kommenteras de löpande i analysen, allteftersom de används.

Även om jag gått igenom de texter jag presenterar kommer jag inte att gå in på samtliga i framställningen. Istället kommer jag att lyfta fram det material som är bäst lämpat att besvara de aktuella frågorna, vilket kan ses som ett oortodox tillvägagångssätt. En invändning vore här att ett lämpligare tillvägagångssätt vore att göra punktvisa, systematiska, kronologiska nedslag. När ett material till sin omfattning är oöverskådligt instämmer jag i att systematiska nedslag blir nödvändiga. Här är detta dock inte fallet. Det finns möjligheter att titta på samtliga läroböcker samt också på en betydande del relevanta akademiska texter. Punktvisa nedslag tar fasta på kontraster och spelar på skillnader och avvikelser över tid. I mitt fall drivs hela materialanvändningen av att på diskursiv nivå belysa förhållandet mellan filosofi och psykologi utifrån viljebegreppet. Att på detta sätt undersöka successiva diskursiva förändringar fordrar kontinuitet också i det material som undersöks. Punktvisa nedslag, även hur estetiskt tilltalande de än må vara, skulle försvaga själva bevisföringen eftersom de per definition bortser från relevant material.

Undersökningen är alltså inte begränsad till punktvisa, kronologiska nedslag. I *framställningen* har dock inte allt material kunnat tas med varför det blivit nödvändigt att göra urval. Den ledande principen vid detta urval har varit att representera ett, ur kronologisk synvinkel, brett spektrum av läroböcker, liksom att inte övermåla avvikande sådana. Om möjligt har minst en lärobok per decennium redovisats i framställningen.

---

²³ När det gäller akademiska texter på temana *psykologi* och *vilja* är det svårt att redovisa en fullständig upptäckning, delvis beroende på att kriteriet för vad som är relevant blir flytande. Vad gäller psykologiläroböcker är mitt anspråk dock att jag täcker in i stort sett alla som utgivits i Sverige före 1950.

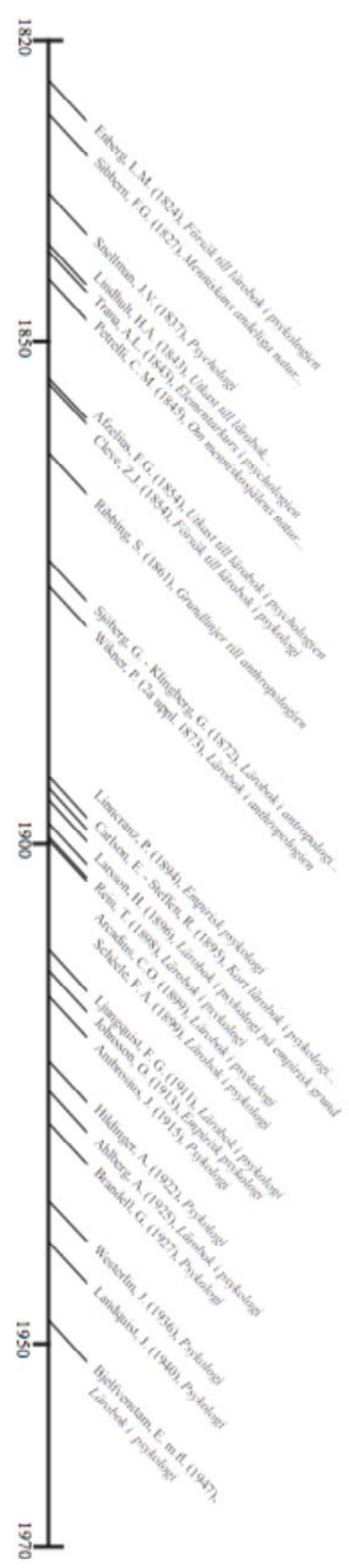
Vilken sorts läroböcker rör det sig om? I och med att undersökningen sträcker sig över flera läroverksstadgar, gör detta placeringen av läroböckerna något komplicerad.²⁴ Översatt till dagens förhållande kan de dock sägas vara producerade för i första hand gymnasiet, men också för högstadium och högskola/universitet. Den spontana förväntningen vore att de borde finnas stora skillnader mellan läroböcker för olika målgrupper. I själva verket är i stort sett samtliga läroböcker mycket likartade i detta avseende. En förklaring till att det inte går att se någon nivåskillnad mellan läroböckerna skulle kunna vara att, då den akademiska psykologin inte fanns som ett eget ämne så gavs inte heller stegvis undervisning på olika nivåer. Ett stöd för denna tes är att profileringen mot en viss målgrupp ofta är vag. Allmänna läroverket täcker ju ett tämligt brett spektrum av nivåer. Vad gäller läroböckerna är den väsentliga poängen att skillnader innehållsmässigt inte gått att identifiera varför nivåskillnadsproblematiken uteblivit.

Hur omfångsrika är de olika verken? Vad gäller akademiska texter på temana *vilja* och *psykologi* varierar omfånget från mindre än 100 sidor till Einar Tegens voluminösa arbeten på drygt 500 sidor. Läroböckernas omfång är ända fram till och med 1940-talet relativt homogent från cirka 60 till 150 sidor. I den bemärkelsen skiljer de sig från de läroböcker som kom efter 1950 vilka snabbt ökar i omfång och ofta ligger på 200-350 sidor. En inte alltför vågad gissning är att denna förändring återspeglar den övergripande förändring av läroböckernas innehåll som inträder kring 1950.

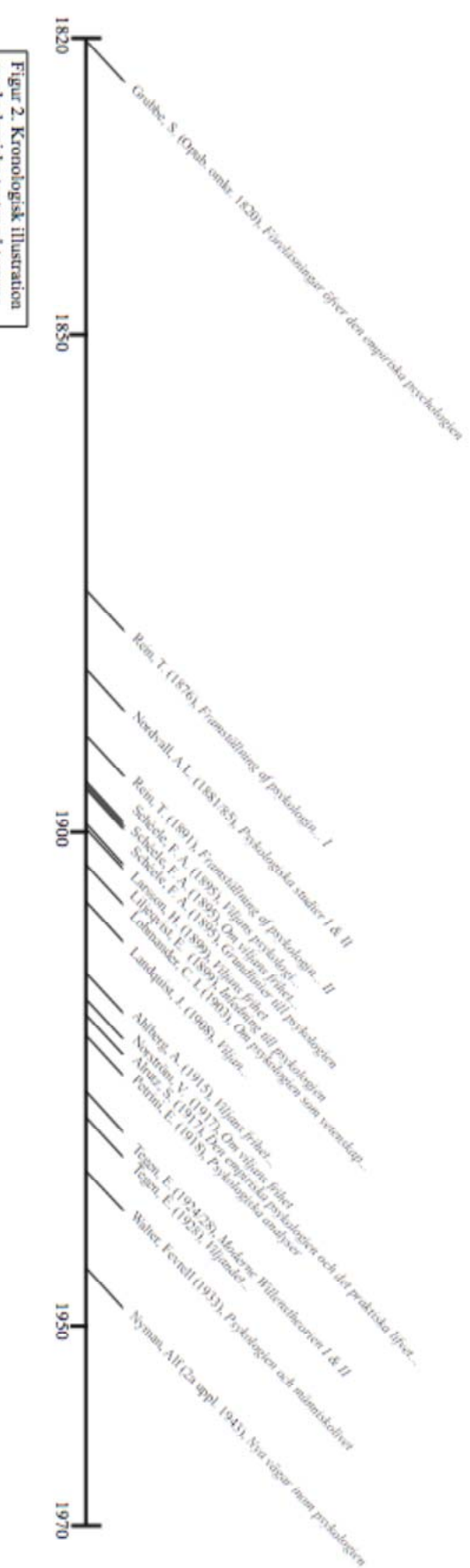
---

²⁴ Se: Lövheim, Daniel (2006), *Att inteckna framtiden: Läroplansdebatter gällande naturvetenskap, matematik och teknik i svenska allmänna läroverk 1900–1965*. Uppsala. S. 37 ff.

Figur 1. Kronologisk illustration av läroböcker i psykologi.

Figur 2. Kronologisk illustration av akademiska texter på temaerna vilja och psykologi.

Utifrån den kronologiska illustrationen går det att dra flera relevanta slutsatser. Materialförteckningen visar att produktionen av såväl akademiska texter på temana *vilja* och *psykologi* som läroböcker i psykologi tilltar under speciellt 1890-talet. Det är inte särskilt förvånande. Psykologin som ämne växte sig under 1880-talet starkt i flera länder, framförallt i Tyskland. Viljan som kognitivt, metafysiskt och moraliskt problem diskuterades flitigt ända in på 1920-tal. En förklaring till varför antalet läroböcker sedan minskar är att en del av dem trycktes om, vilket kan ha hämmat produktionen av nya.²⁵

Disposition

Innan analysen påbörjas ges en bakgrund där först aspekter av viljebegreppets, psykologins och filosofins historia behandlas. Där diskuteras också, i ett längre kapitel, psykologins och filosofins reaktioner på den omvandling av det vetenskapliga fältet som skedde, både i Sverige och internationellt, under 1800-talet. Bakgrunden är i första hand tänkt att fungera som en historisk kontext till analysen.

Analysen är uppdelad i tre delar. Den första delen tar fasta på viljebegreppets diskursiva närmkontext, nämligen den inom psykologin förefintliga tredelningen i tänkande, känsla och vilja. Utifrån de olika källmaterialen redovisas tredelningen ingående. Nästföljande analysdel ägnas viljebegreppet och diskuterar dess koppling till filosofin. Den tredje och sista analysdelen tar fasta på hur viljebegreppet och tredelningen är relaterat till den successivt framväxande akademiska psykologin. Eftersom undersökningens utgångspunkt ligger i att viljebegreppet kan användas som indikator för att belysa spänningsförhållanden mellan filosofin och psykologin är det viktigt att koppla det till båda dessa. Detta är vad analysdel två och tre syftar till.

Avslutningsvis följer en sammanfattande slutdiskussion. Där sammanfattas först undersökningen varpå resultaten sedan problematiseras på en mer teoretisk nivå. Slutligen dras också riktlinjerna för ett mer omfattande forskningsprojekt.

---

²⁵ Detta gäller i synnerhet Hans Larssons lärobok, som från att först ha utkommit 1896 trycktes om i sju upplagor ända in på 1950-talet.

BAKGRUND

Utöver Ingemar Nilssons avhandling *Själens i laboratoriet*, där även läroböcker i psykologi berörs, kan det strängt taget inte sägas föreligga något forskningsläge vad gäller den akademiska psykologins framväxt i Sverige.²⁶ I vidare mening, den internationella scenen inräknad, finns det naturligtvis forskning rörande såväl viljebegreppet som filosofins och psykologins historia. På grund av dessa omständigheter ges här en bakgrund som i huvudsak syftar till att ge en kontext till undersökningen, men som också innefattar framställningar som skulle kunna rymmas i ett mer klassiskt forskningsläge.

Bakgrunden inleds med det kronologiskt sett bredaste området, nämligen viljebegreppet. Därefter går jag in på psykologins historia, där det mestadels rör sig om internationell forskning, för att sedan övergå till filosofin i Sverige under 1800- och 1900-talet. Slutligen diskuteras de förändringar filosofi och psykologi hade att möta under slutet av 1800-talet.

Viljebegreppet och tredelningens historia

Varför skall man i en undersökning rörande viljebegreppet under 1800- och 1900-talet inkludera ett forskningsläge som sträcker sig ända tillbaka till antiken? Anledningen är att det hjälper oss att förstå viljebegreppet på ett övergripande plan. Det är inte svårt att tänka sig att mycken forskning på grund av en alltför snäv specialisering förlorar förankringen i en bredare historisk kontext. Kanske visar sig problem som på nära håll ger sken av att vara mycket betydelsefulla utifrån en mer omfattande kontext inte hålla sträck. En bred forskningskontext hjälper oss både att förebygga övertolkningar och att förstå viljebegreppets djupa förankring i filosofins historia.

Den för mig enskilt viktigaste forskningen angående viljebegreppet är den drygt 30 sidor långa artikeln på termen "vilja" i *Historisches Wörterbuch der Philosophie* där skilda artiklar av flera författare är sammanfogade i en historisk överblick från antiken och framåt.²⁷ Under den klassiska antiken gjordes människan och hennes tänkande till studieobjekt. Begreppet *psyché*, från vilket vårt psyke och i förlängningen psykologi härstammar, är som bekant grekiska för själ. Huruvida man kan tala om ett mer omfattande viljebegrepp²⁸ under den klassiska antiken är emellertid omtvistat och under ständig debatt. Medan Albrecht Dihle i

---

²⁶ Nilsson, Ingemar (1978), *Själens i laboratoriet: Vetenskapsideal och människosyn i den experimentella psykologins framväxt*. Lund.

²⁷ Gabriel, G. – Hühn, H. – Schlotter, S. (2005), "Wille", *Historisches Wörterbuch der Philosophie*, band 12. Horn, C. H. (2005), "Wille", *Historisches Wörterbuch der Philosophie*, band 12. Hühn, H. (2005), "Wille", *Historisches Wörterbuch der Philosophie*, band 12. Ramelow, T. A. (2005), "Wille", *Historisches Wörterbuch der Philosophie*, band 12. Roughley, N. (2005), "Wille", *Historisches Wörterbuch der Philosophie*, band 12.

²⁸ De mest omdiskuterade termerna är *boúlesis* (intention), *prohairesis* (choosing one thing before another), *hekoúision* (voluntary action), *theléma* (will) och *thelésis* (a willing). Se: Horn (2005).

The Theory of Will in Classical Antiquity liksom Richard Sorabji i artikeln *The Concept of the Will from Plato to Maximus the Confessor* framhåller Augustinus som den förste att utveckla ett distinkt viljebegrepp, betonar Charles H. Kahn snarare Aristoteles och kontinuiteten mellan dennes viljebegrepp och det som kom att växa fram under medeltiden.²⁹ Om någon kan tillskrivas ett mer utarbetat viljebegrepp under den klassiska antiken förefaller emellertid de flesta vara eniga om att denne är Aristoteles. Debatten kompliceras sannolikt ytterligare av det komplexa förhållandet mellan Aristoteles filosofi och skolastiken.

Hos flera forskare framhålls alltså Augustinus som portalgestalt vad gäller viljebegreppet. Istället för att se viljan som antingen ett resultat eller en biprodukt av kognitionen, föreställde sig Augustinus människans andliga jag som konstituerat av förmågorna minne (*memoria*), intelligens (*intelligentia*) och vilja (*voluntas*).³⁰ Det intressanta med Augustinus tredelning av det mänskliga psyket är att viljan därmed blir till ett explicit objekt för undersökning. Enligt Albrecht Dihle är nämligen Augustinus den förste som ägnar sig åt frågan om vad som försiggår i det mänskliga medvetandet under kognitionsakten.³¹ Som vi kommer att se utgör Augustinus viljebegrepp startpunkten för en lång tradition av att uppfatta viljan som en själsförmögenhet.

Ur forskningssynvinkel är det naturligtvis problematiskt att tala om ett enhetligt viljebegrepp under medeltiden. Dock förefaller det rimligt att hävda att problemkomplexets fokus förändrades i och med att det ofta behandlades inom kristologin. Ramelow lyfter fram teman som människans vilja i förhållande till Guds vilja, den fria viljan kontra Guds allsmäktighet samt människans goda och onda vilja, det vill säga hennes frihet att antingen lyda eller inte lyda Guds bud.³² Frågan fick både ett etiskt och ett metafysiskt meningsinnehåll genom att det inte bara handlade om vad som var rätt och fel utan också om vad viljan som begrepp kunde tillskrivas för betydelse utan att motsäga de kristna doktrinerna. Tanken var att människans frihet och ansvar var nödvändiga såväl som Guds allsmäktighet. Dessa teman som på ett övergripande plan kan knytas till medeltidens kristna tankevärld återfinns intressant nog också i mitt källmaterial vilket ytterligare motiverar en bredare skildring av viljebegreppets historia.

---

²⁹ Se: Dihle, Albrecht (1982), *The Theory of Will in Classical Antiquity*. Los Angeles. Passim. Sorabji, Richard (2004), "The Concept of the Will from Plato to Maximus the Confessor" i Thomas Pink & M.W.F. Stone (ed.), *The Will and Human Action: From Antiquity to the Present Day*. New York. S. 18 f. Kahn, Charles H. (1988), "Discovering the Will: From Aristotle to Augustine" i John M. Dillon & A. A. Long (ed.), *The Question of "Eclecticism": Studies in Later Greek Philosophy*. Berkeley. Passim.

³⁰ Dihle (1982), s. 125. Dessa tre förmågor kopplas hos Augustinus till Guds treenighet.

³¹ Dihle (1982), s. 126.

³² Ramelow (2005).

Ramelow visar på medeltida exempel där viljan betecknas som en akt, men det förefaller inte vara förrän med Hobbes som vilja som akt ställs mot vilja som förmögenhet.³³ Hobbes godkänner inte viljan såsom egen själsförmögenhet utan ser den som en akt. Frihet är därför inte viljans frihet utan frihet att agera eller handla.³⁴ Vad som finns är en kedja av orsak och verkan mellan olika retningar i själen där viljan utgör slutprodukten. Med Hobbes, för vilken vilja blir ett begär i likhet med hungern, tas frågan om vilja som begär återigen upp till diskussion. Mellan Hobbes och Kant formuleras en rad alternativa idéer om viljan. Utan att gå in närmare på dessa vill jag framhålla att frågan om hur människans psyke är inrättat förefaller ha spelat en fortsatt viktig roll. Tendensen är att viljan ömsom betonas framför förnuftet ömsom tvärtom.³⁵ Vidare skiftar uppfattningarna mellan att se viljan som en akt eller som en förmåga. Ytterligare en viktig problematik utgör frågan om den fria viljan och moralen. Dessa frågor griper in i varandra. Om viljan inte är fri, det vill säga om människans handlande är determinerat blir det meningslöst att tala om ansvar och därmed om moral, eftersom människan då är determinerad att handla på ett visst sätt.

Om man skall ange en startpunkt framför andra, för det viljebegrepp som kom att behärska läroböcker i psykologi under 1800- och första halvan av 1900-talet, rör det sig tveklöst om tysk filosofi under 1700-talets senare hälft med Kant som främsta namn. Denne inspirerades av landsmannen och filosofen Johann Nicolaus Tetens. På termen ”psykologi” i andra upplagan av *Nordisk familjebok* förekommer också Tetens som referens vad gäller den så kallade tredelningen av psykologin.³⁶ I det mycket omfattande verket *Philosophische Versuche über die menschliche Natur und ihre Entwicklung* från 1777 förekommer rubriker rörande *Vorstellungen, Gefühl* och *Selbsthätigkeit und Freiheit*.³⁷ Intressant är här att *Selbsthätigkeit und Freiheit* förekommer som rubrik medan *Wollen* och *Begierde* lyser med sin frånvaro. Detta antyder vikten som lades vid just den mänskliga friheten.

Viljan dyker upp som tema i så gott som samtliga av Kants mer omfattande skrifter. Inte minst utgjorde försöket att förena människans fria vilja med den naturvetenskapliga världsbilden en sporre för Kant. För denna uppsats syfte är det mest relevant att lägga fokus på viljan som en av tre förmögenheter vilka tillsammans konstituerar det mänskliga psyket. Denna idé utvecklade Kant framför allt i sina tankar om antropologin som då sågs som den övergripande vetenskapen om människan under vilken bland annat psykologin inordnades. I

---

³³ Ramelow (2005).

³⁴ Ramelow (2005).

³⁵ Ramelow (2005).

³⁶ Schéele, Frans A. (1915), ”Psykologi”, *Nordisk familjebok*, band 22. 2a uppl.

³⁷ Tetens, Johann Nicolaus (1979) [1777], ”Philosophische Versuche über die menschliche Natur und ihre Entwicklung” i *Johann Nicolaus Tetens; Die philosophischen Werke*, band 1-2. Hildesheim.

Gesammelte Schriften, band 15, finns flertalet av Kants antropologiska texter samlade (mestadels material från 1770- och 80-talet som förblev outgivet under dennes livstid). I innehållsförteckningen återfinns den tredelning av det mänskliga psyket som sedan kom att präglade de närmaste 150 åren: *Erstes Buch: Vom Erkenntnissvermögen*, *Zweites Buch: Das Gefühl der Lust und Unlust*, *Drittes Buch: Vom Begehrungsvermögen*.³⁸ Uppdelningen är intressant eftersom den kom att spela en avgörande roll för psykologins framväxt som vetenskap, åtminstone inom den tyska traditionen, vilken utan tvekan är den som varit inflytelserikast vad gäller psykologins framväxt i Sverige.³⁹

Från Kant utgår en metafysisk viljediskussion som kom att präglade hela 1800-talet genom tänkare som Hegel, Schopenhauer och Nietzsche. Hühn menar att subjektet som viljande, dess makt och begränsning (Macht und Unmacht), hamnar i centrum för diskussionen.⁴⁰ Hos idealister som Fichte, Hegel och Schelling diskuteras viljeproblematiken i hög grad inom Kants egen terminologi, medan Schopenhauer och Nietzsche utvecklar mer självständiga idéer.

Parallellt med den metafysiska tolkningen av viljan utvecklades enligt Gabriel, Hühn och Schlotter en annan tradition, nämligen den empiriskt psykologiska och den fenomenologiska. I hög grad anknöt denna riktning till de program som för cirka hundra år sedan påbörjats av Tetens och Kant.

I denna begreppsutredning rör det sig om i vilken utsträckning viljan är en självständig själsförmögenhet, i vilken relation den står till speciellt föreställningar och känslor och hur den å ena sidan skiljer sig från blotta önsknigen [vom bloßen Wunsch], å andra sidan från driften, samt hur den låter sig inordnas bland 'begär' och 'strävan'. [min översättning]⁴¹

Här renodlas frågan om viljan alltmer till att bli en del av ett bredare projekt med syfte att kartlägga det mänskliga psykets uppbyggnad. En viktig uppgift blir att avgränsa, definiera och särskilja olika psykologiska fenomen. Teorierna är av vitt skilda slag från att postulera viljan som ren reflexrörelse till att göra den till ledande princip vid moraliskt handlande. Samtidigt sker mer utbredd empirisering av viljefenomenet. Vilja som akt, dess moment samt de enskilda handlingarna, hamnar i fokus. Dock misstar man sig om man tror att viljebegreppet frikopplats från frågan om viljans frihet och moralen. Snarare fortsatte dessa problem att spela

---

³⁸ Kant, Immanuel (1923), "Anthropologie" i *Kant's gesammelte Schriften, band 15*. Berlin und Leipzig.

³⁹ Kants viljebegrepp kommer här inte att diskuteras mer ingående då en sådan genomgång skulle bli alltför långdragen och ta fokus från de för undersökningen aktuella frågorna. För de intresserade hänvisar jag istället till Ramelows artikel i *HWdP* samt till Schneewind, J. B. (2004), "Kant on the Will" i Thomas Pink & M.W.F. Stone (ed.), *The Will and Human Action: From Antiquity to the Present Day*. New York.

⁴⁰ Hühn (2005).

⁴¹ Gabriel – Hühn – Schlotter (2005).

en central roll, inte minst gäller detta frågorna om moralens möjlighet samt subjektets autonomi.

Ur forskningssynvinkel är den empirisk-psykologiska samt fenomenologiska uppfattningen av viljan mer utforskad. Endast en högst begränsad forskningsinsats förefaller vara gjord på ett område som kanske än mer än tidigare präglas av diversifierade teorier och uppfattningar. Ett exempel på det problematiska forskningsläget är att *Historisches Wörterbuch der Philosophie* hänvisar till Einar Tegen och dennes *Moderne Willenstheorien I & II* från 1920-talet.⁴² Eftersom jag betraktar Tegen som en del av mitt källmaterial sätter detta mig i en något problematisk situation. Skall jag använda Tegen som källa eller som sekundärlitteratur? Tegens verk är inte heller den enda forskning från första delen av 1900-talet som *Historisches Wörterbuch der Philosophie* hänvisar till. Komplexiteten av den empiriska psykologin och fenomenologin samt bristen på forskning är ett problem, men också ett skäl att rikta blicken mot just detta fält.

Psykologins framväxt som akademisk disciplin

Nedan kommer psykologins historia inledningsvis att diskuteras utifrån två klassiska översiktsverk; Edwin G. Borings *A History of Experimental Psychology* (1957)[1929] och Thomas H. Leaheys *A History of Psychology* (1980).⁴³ Avslutningsvis kommer psykologins historia i Sverige att refereras utifrån i huvudsak Nilssons *Själen i Laboratoriet*.

1929 utkom psykologen Edwin G. Borings drygt 750 sidor långa *A History of Experimental Psychology*, som snart kom att bli en klassiker. Boring argumenterar för att psykologin vuxit fram ur två tämligen skilda vetenskapstraditioner; fysiologin och filosofin. Inom fysiologin fick en rad händelser under första delen av 1800-talet betydelse för den experimentella psykologins framväxt. Däribland kan nämnas produktion av kunskap om; det sensoriska och motoriska nervsystemet, specifika nervenergi, sinnesorganen, frenologin, hjärnans indelning i områden och funktioner, reflexrörelser, nervernas elektriska egenskaper, nervimpulsernas hastighet och den mänskliga faktorn.⁴⁴ Dessa skeenden där problemområdena ofta var interrelaterade bidrog alla till ökat vetande rörande det mänskliga psykets olika aspekter.

Inom filosofin spårar Boring psykologin tillbaka till 1600-talets debatter mellan rationalister och empirister. Central är Lockes distinktion mellan sensation och reflektion där sensation

---

⁴² Gabriel – Hühn – Schlotter (2005). Se också: Tegen, Einar (1924), *Moderne Willenstheorien: Eine Darstellung und Kritik*. I. Uppsala. Tegen, Einar (1928a), *Moderne Willenstheorien: Eine Darstellung und Kritik*. II. Uppsala.

⁴³ Boring, Edwin G. (1957)[1929], *A History of Experimental Psychology*. 2nd edition. New York. Leahey, Thomas H. (1980), *A History of Psychology: Main Currents in Psychological Thought*. Engelwood Cliffs.

⁴⁴ Se Boring kapitel 1-8.

svarar mot våra förnimmelser av den yttre världen medan reflektion utgör vårt inre, mentala reflekterande över dessa förnimmelser. Dualismen fysiskt-mentalt kom efter 1600-talet att präglade debatten om psyket för århundraden framåt liksom den spelade en avgörande roll när det gäller psykologins vara eller icke-vara som vetenskap. Från 1600-talets rationalism-empirismstrid löper utvecklingen vidare genom Tyskland via bland annat Kant och över brittiska öarna genom den skotska skolan samt företräddes av James och John Stuart Mill. En viktig uppgift för filosofin låg i att presentera en trovärdig modell av hur våra sinnesorgan förmår sammankoppla den fysiska och psykiska verkligheten, en uppgift som tog sig en rad olika uttrycksformer.

En av Borings poänger är att det under 1800-talets första del inte fanns någon experimentell psykologi att tala om. Förvisso hade det skrivits en rad verk om psykologi, men detta hade skett inom områden som fysiologi, fysik och filosofi, av personer som titulerade sig fysiologer, fysiker och filosofer.⁴⁵ Under senare delen av 1800-talet strålar dessa riktningar samman i vad som blir den experimentella psykologin. Namnet framför andra är här Wilhelm Wundt som 1879 grundade det första laboratoriet för experimentell psykologi i Leipzig. Wundt fick ett stort antal lärjungar som kom att stå för flertalet nygrundade laboratorier i såväl Tyskland som USA. Resterande delen av Borings skildring ägnas, utifrån deras respektive grundare, åt den experimentella psykologins framväxt och utveckling i Tyskland, Österrike, Storbritannien och USA, samt åt specifika skolbildningar som gestaltpsykologi⁴⁶, behaviorism och psykoanalys.

Till skillnad från Boring, som lägger liten vikt vid tiden före 1800, målar Leahey upp en bred kontext där utgångspunkterna ligger i tänkare som Platon och Aristoteles. Teoretiskt sett knyter Leahey an till Thomas Kuhns paradigmatteori. Försöket att koppla psykologins utveckling till en rad övergripande samhällsförändringar ger också verket karaktären av en mer klassisk idéhistorisk framställning.

Det har tidigare framhållits hur viljan ömsom betraktades som en förmögenhet, ömsom som en akt. I Leaheys framställning löper båda dessa begrepp som en röd tråd genom historien.⁴⁷

---

⁴⁵ Boring (1957), ss. 316, 351.

⁴⁶ Under slutet av 1800-talet utvecklades gestaltpsykologin av bland annat Max Wertheimer, Wolfgang Köhler och Kurt Koffka. Gestaltpsykologin angrep associationspsykologi och annan atomism genom att betona att helheten alltid är något annat än summan av sina delar. Genom olika experiment försökte de visa att vi upplever helheter snarare än en summa av delar.

⁴⁷ Leahey laborerar återkommande med begreppen *förmögenhet* och *akt*. T.ex. framhålls hur Aristoteles själslära ofta betraktats som förmögenhetspsykologi medan Leahey föredrar att beteckna den *funktionspsykologi*. Likaså framhåller Leahey hur William av Ockham menade att viljan utgör en akt. Ramelow å andra sidan menar att Ockham argumenterade för vilja som förmögenhet. Vad diskrepansen kan bero på är svårt att säga, möjligen företrädde Ockham vid olika tidpunkter båda åsikterna. Se: Leahey (1980), ss. 46, 68. Ramelow (2005).

Aristoteles uppdelning av själen i den nutritiva, sensitiva och rationella själen levde vidare under medeltiden genom den motsvarande uppdelningen i vegetativ, sensitiv och rationell. Som analysen kommer att visa lever mycket av denna uppdelning kvar ännu under 1800- och 1900-tal.

Leahey ger en bild av 1700-talets psykologibegrepp som dominerat av materialism-mekanism, förmögenhetspsykologi och associationspsykologi. Den så kallade associationspsykologin utformades till ett distinkt program av den brittiske fysikern David Hartley. Denna inflytelserika teori, som utgjorde en form av empirism och reduktionism byggde på idén om psykiska företeelser som ett resultat av associationer mellan enkla sinnesupplevelser. Under 1700-talet stod vanligtvis associationspsykologin i motsatsförhållande till den mer rationalistiskt präglade förmögenhetspsykologin.

I tidigare sammanhang har det framhållits hur viljan sedd som akt ofta stod i motsats till viljan sedd som förmögenhet. Föreställningen om själens olika yttringar som akter sträcker sig som vi sett ända tillbaka till medeltiden. Under 1700-talet utformades dock en mer programmatiskt så kallad aktpsykologi av den skotske filosofen Thomas Reid.⁴⁸

Liksom Boring, framhåller Leahey 1800-talet som århundradet då psykologin växer fram som modern vetenskap. Förvisso talar Leahey om "psykologin" till skillnad från Borings "experimentella psykologi", men det kan knappast råda något tvivel om att de i stort sett har samma företeelse för ögonen. Även om fysiologins betydelse för psykologins framväxt ges visst erkännande betonas den inte lika starkt som hos Boring. Istället framhålls tre trender; medvetandepsykologin med Wundt i spetsen, det omedvetnas psykologi med Sigmund Freud och utvecklingspsykologin med Herbert Spencer och Charles Darwin som förgrundsgestalter. Ur materialism, mekanism, associationspsykologi och utvecklingspsykologi utvecklades under 1900-talet behaviorismen (John B. Watson och senare B. F. Skinner) som hos Leahey ges stort utrymme.

Borings och Leaheys framställningar visar på att psykologins historia går att skriva på flera olika sätt. Man kan som Boring ge psykologin en tämligen grund filosofisk förankring för att desto starkare fästa den i en naturvetenskaplig tradition eller man kan som Leahey i mer klassiskt idéhistoriskt manér ge den en bredare kontextualisering och en fastare förankring i den filosofiska traditionen. Samtidigt tas lätt en viktig fråga för given; nämligen huruvida det överhuvudtaget är rimligt att betrakta psykologin som en enhetlig vetenskap. Genom att Boring låter fysiologi och filosofi löpa samman i Wundt som blir något av en den moderna

---

⁴⁸ Leahey (1980), s. 114 f.

psykologins fader ges onekligen viss homogenitet åt psykologin som vetenskap. Leahey är mer tveksam till Wundts roll som tonas ned betydligt. Istället för att tala om ”den experimentella psykologin” låter han psykologin under 1800-talet få sina rötter i medvetandepsykologi, utvecklingspsykologi och psykologi om det undermedvetna, tre traditioner som hålls relativt åtskilda. Leahey är också explicit kritisk till idén om psykologin som en enhetlig vetenskap. I sin kritik anknyter han till Sigmund Koch, den under 1900-talet kanske främste forskaren vad gäller psykologins roll som vetenskap.⁴⁹ Koch har framhållit att psykologin inte är och inte heller bör bli en enhetlig vetenskap. Idén om psykologins enhetlighet har också alltmer ifrågasatts i modern forskning där det ofta betonats att psykologi snarare utgör ett forskningsfält hörande till en rad skilda vetenskapliga discipliner.⁵⁰

När det gäller psykologins framväxt i Sverige utgör ett problem just det bristande forskningsläget, inte minst gäller detta 1900-talet. I skrivande stund finns det, mig veterligen, ingen mer omfattande studie över psykologiämnets första tid som egen akademisk disciplin i Sverige. Detta innebär att den som intresserar sig för hur de första professurerna tillsattes samt vilken forskning som bedrevs, i stort sett är hänvisad till källmaterial. När det gäller 1800-talet samt tiden strax före och efter sekelskiftet 1900 finns något mer forskning, även om det är förvånansvärt lite med tanke på områdets bredd och betydelse.

Den mest omfattande studien av psykologins framväxt i Sverige är Nilssons *Själens i Laboratoriet*. I likhet med tidigare behandlade framställningar skiljer Nilsson mellan den filosofiska och den fysiologiska psykologin. Båda utgick från den tyska traditionen som när den presenterades i Sverige under slutet av 1800-talet dock stötte på ett helt annat idéklimat. Medan idealismen i allmänhet och hegelianismen i synnerhet för länge sedan förlorat sitt fäste i Tyskland präglade dess svenska motsvarighet, den boströmska skolan, filosofin i Sverige från 1840-tal fram till sekelskiftet. Principiellt sett stod den boströmska idealismen i motsättning till speciellt experimentell psykologi som förknippades med materialism och fysikalism. Den utveckling som skedde i Tyskland fick därför inte fäste i Sverige förrän flera decennier senare. Förändringen kom dock såväl från nya filosofiska riktningar som från boströmianismen självt som med Nilssons ord ”[...] ville visa sig kapabel att inom sig rymma

---

⁴⁹ Leahey (1980), s. 384. Leahey hänvisar här till en artikel av Koch. Koch, som under en stor del av sitt liv forskat på psykologiämnets utveckling, är kanske mest känd som huvudredaktör för sexbandsverket *Psychology: A Study of a science* som utkom 1959–1963. Snarare än en historisk sammanställning utgör verket enligt Koch själv en utvärdering av psykologin som vetenskap. Projektet är ett brett samarbete där psykologin behandlas tematiskt under en tjugooårsperiod från 1930–1950. Framställningen av de olika riktningarna inom psykologin är ofta gjorda av deras respektive grundare. Se: Koch, Sigmund (ed.) (1959), *Psychology: A Study of a Science*, Vol. 1. New York & London. Ss. 5-18.

⁵⁰ Se för denna diskussion också: Saugstad, Per (2001), *Psykologins historia: En introduktion i modern psykologi*. Stockholm. Ss. 17-26.

de nya perspektiv på fysikens, biologins och psykologins område som en ny tid uppvisade.”⁵¹ Även om den sena boströmianismens företrädare så smått började intressera sig för psykologiska frågor var det de så kallade lundafilosoferna, med Hans Larsson i spetsen, som kom att på allvar förknippas med psykologi. Denna utveckling kommer att beröras närmare när jag behandlar filosofin i Sverige.

Den förste specialiserade ”psykologen” och företrädaren för den fysiologiska psykologin i Sverige var Sydney Alrutz som från 1901 var docent i psykologi vid Umeå universitet och som 1902 grundade det första psykologiska laboratoriet i Uppsala. Alrutz hade studerat filosofi samt parallellt läst också fysiologi, neurologi och anatomi vid medicinska fakulteten. Sedan hösten 1899 fanns i Uppsala en särskild förening för psykologistudier och våren 1909 genomförde Alrutz instiftandet av *Institutet för psykologisk forskning*.⁵² 1906 startade han *Psyke, tidskrift för psykologisk forskning* vilken utkom fram till 1920.

Ett särskilt kapitel är förhållandet mellan filosofi, pedagogik och psykologi.⁵³ I Tyskland delade psykologi länge lärområde med filosofin. Den så kallade psykologin hade tidigare gått under filosofin men fick redan under 1850-talets mitt egna lärostolar i Tyskland. Ett väsentligt värde i psykologin ansågs ligga i att den på experimentell väg kunde utforska principerna för inlärning och minne. Således kunde psykologin fungera som en pedagogisk grundvetenskap. I Sverige skedde en motsvarande utveckling. Redan 1867 hade en proposition ställts för inrättandet av en pedagogikprofessur i Uppsala, men förslaget föll. Under första decenniet av 1900-talet höjdes flera röster för inrättandet av en pedagogikprofessur i såväl Uppsala som Lund. Detta resulterade i en professur i Uppsala (B. Hammer installerad 1910) med titeln *pedagogik*, en i Lund (A. Herrlin installerad 1912) med titeln *psykologi och pedagogik* och en i Göteborg (G. A. Jaederholm installerad 1913) med beteckningen *filosofi och pedagogik*. De divergerande titlarna orsakade viss förvirring. I Uppsala överlät pedagogikprofessorn Hammer undervisningen i psykologi på Alrutz vilket blev ytterligare ett led i argumentationen för att inrätta en separat professur i psykologi. Så skedde dock inte. Tvärtom vidhölls i Sverige länge en skeptisk attityd mot den experimentella psykologin som under 1900-talets första decennier fick åka snålskjuts på pedagogiken. Först med militär- och skolpsykologins blomstring under 1940-talet kom psykologin att avskiljas

---

⁵¹ Nilsson (1978), s. 101.

⁵² Nilsson (1978), s. 143 f.

⁵³ Nilsson (1978), s. 144 ff. Se också Tomas Kroksmarks avhandling *Pedagogikens vägar* där Bertil Hammer, Sveriges första professor i pedagogik behandlas. Kroksmark, Tomas (1991), *Pedagogikens vägar till dess första svenska professur*. Göteborg.

från pedagogiken för att med Uppsalaprofessurens inrättande 1948 (Rudolf Anderberg) bli en egen akademisk disciplin i Sverige.

I *Freud i Sverige* analyserar Franz Luttenberger psykoanalysens mottagande i svensk medicin och idédebatt 1900–1924.⁵⁴ En vanlig missuppfattning är att Freud intar en central roll i den svenska psykologins historia under seklets början. I själva verket intar Freud en perifer plats i läroböcker och annat källmaterial jag undersökt. Som Luttenberger visar var det först åren kring 1910 som Freud på allvar började introduceras i det medicinska idéklimatet i Sverige. Bortsett från ett mindre antal entusiaster fick Freuds psykoanalys dock ett svalt mottagande inom såväl den renodlade medicinen som psykiatrin och den psykologiskt orienterade filosofin. I den allmänna kulturdebatten öppnades ögonen först under 1920-talet. Sedan ökade intresset successivt varpå psykoanalysen så småningom på ett populärt plan fick kultstatus liksom den på ett professionellt plan integrerades i medicinen och psykologin, en process som fortfarande inte är avslutad. Allmänt kan det nog sägas att Freud i Sverige spelade en tämligen perifer roll för psykologins framväxt som akademisk vetenskap under 1900-talets första decennier. Däremot kom psykoanalysen att ingå som en självklar och viktig del i psykologiämnet, när det väl blivit etablerat, från 1950-talet och framåt.

Filosofin i Sverige under 1800- och 1900-tal

Filosofins äldre historia har redan berörts i de två föregående avsnitten och kommer därför inte närmare att diskuteras här. Istället kommer filosofin i Sverige under 1800- och första delen av 1900-talet att stå i fokus. Dock får det inte glömmas att den svenska filosofin under denna tid var ytterst beroende av speciellt den tyska traditionen. Som Svante Nordin uttrycker det så registrerades i Uppsala och Lund varje ny tendens i den tyska filosofin med ”seismografisk känslighet”.⁵⁵

Innan behandlingen av filosofin i Sverige ges en kort karaktäristik av den idealistiska filosofin eftersom den kom att prägla större delen av 1800-talet.⁵⁶ Riktningen har sitt direkta ursprung i tänkare som Fichte, Schelling och Hegel. Överlag kan sägas att den till sin grund har en andlig-teleologisk verklighetssyn. Den högsta formen av verklighet är av andlig art. Världen, så som vi känner den, aktualiseras alltmer i denna riktning. Med sin starkt hierarkiska prägel var de idealistiska 1800-talsfilosofierna till sin politiska hållning oftast konservativa. Speciellt i Sverige tenderade de att fungera som ett stöd för ståndindelningen.

---

⁵⁴ Luttenberger, Franz (1989), *Freud i Sverige*. Stockholm.

⁵⁵ Nordin, Svante (1987), *Romantikens filosofi: Svensk idealism från Höjer till hegelianerna*. Lund. S. 13.

⁵⁶ Se: Nordin (1987), ss. 13-39. Persson, Mats (1994), *Förnuftskampen: Vitalis Norström och idealismens kris*. Stockholm. S. 27 ff.

Den mest omfattande idéhistoriskt orienterade behandling av Sveriges filosofihistoria föreligger i Svante Nordins tre band *Romantikens filosofi, Den boströmska skolan och den svenska idealismens fall* och *Från Hägerström till Hedenius*.⁵⁷ Studien täcker tiden från cirka 1800 fram till slutet av 1900-talet och är organiserad som en sammansättning biografiska skildringar. Genom att omfatta samtliga av tidsperiodens mer betydande svenska filosofer samtidigt som såväl tryckt som otryckt källmaterial diskuteras, utgör studien ett mycket gediget arbete.

Sverige skiljer sig i filosofiskt avseende från de nordiska länderna genom att under i stort sett hela 1800-talet vara starkt idealistiskt präglad. Även om Nordin gör mer detaljerade indelningar av 1800-talets idealistiska strömningar är det i första hand hegelianism och boströmianism som är av intresse för mig.⁵⁸ Inte minst gäller detta då hegelianska och boströmska läroböcker i psykologi skiljer sig ganska mycket åt.

Den boströmska skolan grundades av Christopher Jacob Boström i Uppsala.⁵⁹ Riktningen som politiskt sett är starkt konservativ, behärskade inte bara universitetsfilosofin i mer än ett halvt sekel utan blev för en tid också till något av en svensk statsideologi. I den bemärkelsen saknar den motstycke i svensk filosofihistoria. I takt med att 1880-talets radikala idéer vann insteg förlorade den boströmska filosofin, liksom den idealistiska filosofin överlag, betydelse även om den hade representanter också under 1900-talets första decennier. Genom sin starka idealism var boströmianismen motståndare till alla sorters materialism, mekanism och empirism och därmed också till den framväxande empiriska psykologin med företrädare som dansken Harald Høffding och lundafilosofen Hans Larsson, för att nämna några. En sannolik orsak till den empiriska psykologins sena genomslag i svensk universitetsfilosofi är idealismens dominerande ställning i Sverige, något som exempelvis Jan Agrell framhåller i *Pedagogisk-psykologisk uppslagsbok*.⁶⁰ Samtidigt vill jag inflika att de första svenska filosofer som intresserade sig för psykologi, så som den växte fram i Tyskland, var just senboströmianer som K. R. Geijer, L. H. Åberg, Frans von Schéele, Vitalis Norström och

---

⁵⁷ Nordin, Svante (1981), *Den boströmska skolan och den svenska idealismens fall*. Lund. Nordin, Svante (1984), *Från Hägerström till Hedenius: Den moderna svenska filosofin*. Lund.

⁵⁸ I *Romantikens filosofi* är Nordin nydanande i det att han indelar den svenska idealismen fram till 1800-talets mitt i tre delar. Den första perioden från 1790-talet till 1809 är inspirerad av framför allt Kant och Fichte och har i Sverige Benjamin Höijer som ende betydande representant. I den filosofi som inträdde efter 1809 års revolution återfinns representanter som Nils Fredrik Biberg, Samuel Grubbe och Erik Gustaf Geijer. Höijers frihetsfilosofi ersattes av ett betonde av människans osjälständighet och beroende samt med en dragning åt trosfilosofi på förnuftets bekostnad. I det tredje stadiet, då förnuftet återtar sin förlorade plats framför tron, framträder dels hegelianism, dels den boströmska filosofin.

⁵⁹ Se för detta stycke: Nordin (1981), passim.

⁶⁰ Agrell (1956).

Efraim Liljeqvist.⁶¹ Detta faktum visar att intresset för psykologi faktiskt överskred gränserna för skolbildningar.

I trilogins sista del, *Från Hägerström till Hedenius*, behandlar Nordin den svenska filosofins historia från sekelskiftet fram till 1980-tal. Inledningsvis ges en kort översikt över den så kallade Lundafilosofin, som har sina rötter i det radikala 1880-talet. Som grundare återfinns den för mig relevanta Hans Larsson.⁶² Som gemensam nämnare för den löst sammansatta lundafilosofin kan nämnas en humanistisk hållning samt ett intresse för den empiriska psykologin.

Mest utrymme ger Nordin dock den så kallade Uppsalafilosofin, grundad av Axel Hägerström och Adolf Phalén, som under tidigt 1900-tal helt och hållet ersatte den tidigare boströmianismen. Uppsalafilosofin kan i viss utsträckning jämföras med den analytiska, anglosaxiska filosofin även om mycket skiljer dessa riktningar från varandra. Vidare är den antipsykologisk vilket också är den sannolika förklaringen till att dess företrädare inte figurerar som författare till texter ur mitt källmaterial.⁶³ Under slutet av 1930-talet kom emellertid uppsalafilosofin, liksom lundafilosofin, successivt att ersättas av den analytiska riktningen som sedan kom att dominera svensk filosofi under resten av 1900-talet.

Filosofi och psykologi i omvandling

På vilket sätt kan en studie av viljebegreppets och tredelningens förändring, från början av 1800-talet fram till mitten av 1900-talet, hjälpa oss att förstå framväxten av psykologin som en egen akademisk disciplin i Sverige? För att förstå denna fråga är det nödvändigt att ta i beaktande de förändringar som såväl filosofi som psykologi stod inför under senare delen av 1800-talet. Denna historiska kontext kommer i det följande att framställas och diskuteras.

I en numera klassisk skildring framhåller Franklin L. Baumer 1800-talet som det mest splittrade århundradet i den europeiska historien.⁶⁴ Inte minst gäller detta det vetenskapliga fältet som upplevde en tilltagande differentiering. Filosofin som en gång haft status som vetenskapernas vetenskap förlorade alltmer territorium till vad som blev egna specialvetenskaper. En av dessa utbrytande vetenskaper som Baumer framhåller är psykologin som med bland annat Wundt i spetsen etablerades som egen vetenskap. Från 1820

---

⁶¹ Nilsson (1978), s. 101.

⁶² En mer ingående behandling av Hans Larsson finns i Matti, Gunnar (1999), *Det intuitiva livet: Hans Larssons vision om enhet i en splittrad tid*. Uppsala.

⁶³ Som undantag kan här nämnas Einar Tegen. Hans intresse för psykologin gick emellertid stick i stäv med uppsalafilosofin.

⁶⁴ Se för följande stycke: Baumer, Franklin J. (1977), *Modern European Thought: Continuity and Change in Ideas 1600–1950*. New York & London. Ss. 259 f, 305 f.

fram till seklets slut fick olika former av scientism, med positivismen i spetsen, ett allt starkare fäste. Allt fler frågor skulle besvaras ”vetenskapligt” och på alla områden där det över huvud taget var möjligt skulle vetande omvandlas till ”vetenskaper”. Tendensen var att dessa vetenskaper om möjligt skulle modelleras efter naturvetenskaperna. I ljuset av denna förändringsprocess kan vetenskapliggörandet av hela det humanistiska fältet ses. Mot denna bakgrund bör man också förstå de diskussioner som uppstod om humanvetenskapernas vara eller icke vara som naturvetenskapligt modellerade vetenskaper.

Herbert Schnädelbachs *Philosophie in Deutschland 1831–1933* visar vissa likheter i sättet att beskriva omvandlingen av vetenskapen under 1800-talet.⁶⁵ Liksom Baumer betonar han differentieringen på det vetenskapliga fältet liksom framväxten av en rad nya vetenskaper modellerade på naturvetenskaplig basis. Vidare framhålls filosofins dalande betydelse samt framväxten av psykologin som vetenskap. Dock ges en betydligt mer ingående analys av dessa förlopp.

Utgångspunkten ligger i vad Schnädelbach beskriver som vetenskapens funktions- och strukturomvandling under 1800-talet.⁶⁶ I kölvattnet av Tysklands industrialisering professionaliserades vetenskapen som sedan inte längre fyllde en bildande funktion utan blev till en produktionskraft inom industrin. Den strukturella omvandling som vetenskapen genomgicks kan sammanfattas med begreppen *dynamisering*, *empirisering* och *temporalisering*. Dynamiseringen skall förstås mot bakgrund av den klassiska uppfattningen av vetenskap. Dess grundelement var där *allmängiltighet*, *nödvändighet* och *sanning*. Vetenskaplig kunskap, som t.ex. matematisk kunskap eller Kants apriorikunskap var allmängiltig och med nödvändighet sann. I förhållande till denna var kunskap baserad på erfarenhet sekundär eftersom den behandlade det individuella, föränderliga. Under 1800-talet skedde en omvärdering av detta vetenskapsbegrepp genom att empirin blev till ett grundkriterium för vetenskaplighet. Bortsett från matematiken blev vetenskap enligt Schnädelbach synonymt med erfarenhetsvetenskap.⁶⁷ Forskning kom från och med nu att handla om att metodiskt pröva den genom erfarenheten vunna kunskapen. Med temporalisering vill Schnädelbach fånga hur vetenskap kom att bli en process där ackumuleringen av vetande saknade slut och alltid kunde omprövas till skillnad från tidigare då vetenskap handlat om förvärvande av evig sanning och kunskap.⁶⁸

---

⁶⁵ Schnädelbach, Herbert (1999)[1983], *Philosophie in Deutschland 1831–1933*. Frankfurt am Main.

⁶⁶ Schnädelbach (1999), s. 88.

⁶⁷ Schnädelbach (1999), s. 108.

⁶⁸ Schnädelbach (1999), s. 116 f.

Denna funktions- och strukturomvandling av vetenskapen blev naturligtvis problematisk för filosofin som på många sätt var rotad i en äldre vetenskapsuppfattning. Schnädelbach urskiljer fyra olika sätt att reagera på den identitetskris som filosofin kastats in i: 1) försök att förvandla filosofin till en forskningsvetenskap med filosofihistorisk inriktning (Geisteswissenschaft), 2) försök att etablera filosofin som positiv vetenskap genom att närma den och låta den ledas av någon av de empiriska vetenskaperna, exempelvis psykologin, 3) försök att lansera filosofin som en vetenskap specialiserad på kritik och 4) försök till ny grundläggning av filosofin som självständig vetenskap med specifika uppgifter och metoder.⁶⁹

Den legitimitetskris som dessa strategier utgör svar på kan, vad gäller förhållandet mellan filosofi och psykologi, också sägas ha rötter längre tillbaka i tiden. I *Constructing the Subject* inleder Kurt Danziger med en diskussion av den psykologiska metodens historiska rötter under 1800-talet för att sedan övergå till framväxten av psykologiska studieobjekt inom den experimentella psykologin i USA och Tyskland fram till och med 1930-tal.⁷⁰ Utifrån en socialkonstruktivistisk synvinkel argumenterar Danziger för att den experimentella psykologins kunskapsproduktion växer fram i intim samverkan med sociala, kulturella och politiska förhållanden.⁷¹

Liksom Boring framhåller Danziger att psykologin utvecklats ur dels filosofin, dels fysiologin.⁷² Vidare betonar också han Wundts betydelse, liksom de historiska rötterna som dras tillbaka till Locke och Kant. Kants betydelse för psykologins framväxt framhålls dock speciellt. Kant accepterade den inre värld av reflektion som blev följden av Lockes distinktion. Frågan restes dock om huruvida denna inre reflektion (så kallad introspektion) kunde utgöra grunden för en vetenskap på samma sätt som iakttagandet av den yttre verkligheten. Kant svarade nekande på denna fråga, introspektionen utgjorde förvisso en källa till kunskap, men inte nog stringent att basera en vetenskap på. Vidare gjorde han en distinktion mellan det mentala livet som det framträder för självmedvetandet och de principer

---

⁶⁹ Schnädelbach (1999), ss. 118-137.

⁷⁰ Danziger, Kurt (2002)[1990], *Constructing the Subject: Historical Origins of Psychological Research*. Cambridge.

⁷¹ En sedan ett par decennier tydlig forskningstrend ligger i anläggandet av ett socialkonstruktivistiskt perspektiv på psykologins historia. Inte sällan fungerar den senare Foucaults teorier om "governmentality" som utgångspunkt. I min egen undersökning, där den tidige Foucault utgör utgångspunkt, tonas maktperspektivet liksom talet om praktiker ned, varför jag också i ganska begränsad utsträckning kommer att anknyta till de många socialkonstruktivistiskt orienterade studier som finns. Se: Gergen, Kenneth J. – Graumann, Carl F. (1996), "Psychological Discourse in Historical Context: An Introduction" i Kenneth J. Gergen – Carl F. Graumann (ed.), *Historical Dimensions of Psychological discourse*. Cambridge. Se också förordet i: Rose, Nikolas (1999) [1989], *Governing the soul: The Shaping of the Private Self*. 2nd edition. London & New York.

⁷² För stycket nedan se: Danziger (2002), ss. 17-24.

enligt vilka dessa framträdelse organiseras. Det förra hör till den empiriska världen, det senare till den transcendentala världen. På basis av dessa distinktioner följer särskiljandet av naturvetenskap, psykologi och filosofi. Psykologin kunde å ena sidan aldrig bli en naturvetenskap eftersom den saknade den nödvändiga kvantifierbarheten, men å andra sidan var den också skild från filosofin eftersom den inte behandlade villkoren/principerna för kunskap. Kant hade nu dragit upp ramarna för psykologin, som hade vårt mentala innehåll som studieobjekt. Samtidigt lämnade han den hängande i ett slags ingenmansland, mellan filosofi och psykologi.

I Kants efterföljd blev frågan om psykologins vara eller icke vara som vetenskap samt dess förhållande till andra vetenskaper ett dilemma. Resultatet blev en livlig diskussion under 1800-talet rörande frågan om psykologins metod där introspektionen stod i centrum. Den allmänna tendensen blev att antingen, som Kant och Hegel, avfärda introspektionen som metod eller att se den som en möjlighet att utveckla en ny empirisk vetenskap.⁷³ Danziger framhåller att Wundt utan att hitta någon tillfredställande väg ur dilemmat förblev fångad i Kants idé om introspektion. I motsats till Wundts förhoppning att psykologin skulle fortsätta att nära sig ur filosofin, skedde i slutet av 1800-talet istället motsatsen. Fångad mellan humaniora och naturvetenskap vägde psykologin nu över åt det naturvetenskapliga hållet och merparten av Wundts elever hamnade så småningom i det naturvetenskapliga lägret.⁷⁴

Bland de filosofins fyra reaktioner som Schnädelbach urskiljer utgör den andra av närmandet till någon av de empiriska vetenskaperna som sedan fick tjäna som filosofins ledvetenskap. Ett exempel som Schnädelbach nämner är *psykologismen* det vill säga försöket att göra psykologiska principer till filosofins grund. Den så kallade psykologismstriden som rasade i Tyskland från 1880-tal till 1920-tal utgör ämnet för Martin Kuschs studie *Psychologism*.⁷⁵ Psykologism är ett komplext begrepp men kan förenklat sägas innebära idén att psykologin utgör basen för filosofin och andra vetenskaper om människan i och med att den behandlar människans grundläggande mentala processer. Kusch, som betecknar sin studie ”sociologisk filosofihistoria”, driver tesen att psykologismstriden måste förstås i sitt sociala sammanhang, utifrån de kring sekelskiftet rådande förhållandena mellan filosofi och psykologi. I Kuschs framställning inleds den experimentella psykologin med Wundt och Herman Lotze. Dessa båda samt de från dem utgående leden av lärjungar omfattade samtliga

---

⁷³ Danziger (2002), s. 23.

⁷⁴ Danziger (2002), s. 41.

⁷⁵ Kusch, Martin (2006) [1995], *Psychologism: A Case Study in the Sociology of Philosophical Knowledge*. London & New York.

någon form av psykologism.⁷⁶ Många såg den nya psykologin inte bara som nyckeln till framgång inom filosofin utan som själva grunden till filosofin som vetenskap.⁷⁷ Samtidigt fick den nya psykologins företrädare en slags hybridroll i och med att de flesta satt på stolar i filosofi samtidigt som de ägnade sig åt experimentell psykologi. På ett institutionellt plan innebar detta konflikter då allt fler stolar i klassisk filosofi besattes av experimentella psykologer.

Från vad Kusch benämner ”rena filosofer” (pure philosophers), däribland nykantianer som Wilhelm Dilthey, Heinrich Rickert och Wilhelm Windelband, men kanske framför allt från Edmund Husserl organiserades envist motstånd i syfte att begränsa den experimentella psykologins framfart på den mer klassiska filosofins bekostnad. Striden kulminerade 1913 då 107 filosofer från Tyskland, Österrike och Schweiz skrev på en lista där man krävde att inga fler stolar skulle gå till experimentella psykologer.⁷⁸ Under första världskriget avsvanade dock konflikten genom att såväl filosofer som psykologer, vardera på sitt sätt, drogs in i kriget. Förmågan att vända utvecklingen kom enligt Kusch dock inte från nykantianskt håll utan snarare från fenomenologin och den därur framväxande livsfilosofin.

Livsfilosofin knyts i den tyska kontexten till tänkare som bland annat Karl Jaspers, Max Scheler, Oswald Spengler och senare Martin Heidegger. Dess vetenskapsfientlighet kombinerad med vurm för det direkt erfarna, subjektiva livet och livskraften svarade väl mot den vetenskaps pessimism som kännetecknade Weimarrepubliken.⁷⁹ Den fenomenologiskt präglade livsfilosofin kom paradoxalt nog att stå i strid med psykologismens tidigare vedersakare, de vetenskapsorienterade nykantianerna. Istället skedde nu ett närmande mellan filosofer och psykologer. Detta innebar både att många psykologer närmade sig fenomenologiska frågeställningar och att fenomenologer, som nu inte längre upplevde psykologin som ett hot, överlag välkomnade detta.⁸⁰

En studie som låtit inspirera sig av såväl Schnädelbach som Kusch är Carl-Göran Heidegrens *Det moderna genombrottet i nordisk universitetsfilosofi 1860–1915*.⁸¹ Inspirerad av bland annat Martin Kusch avser Heidegren att skriva en sociologiskt orienterad filosofihistoria.⁸² Studien utgör i hög grad en tillämpning av det schema Schnädelbach presenterar, såväl vad gäller omvandling av det vetenskapliga fältet som filosofins försök att

---

⁷⁶ Kusch (2006), s. 126.

⁷⁷ Kusch (2006), s. 155 ff.

⁷⁸ Kusch (2006), s. 190.

⁷⁹ Kusch (2006), s. 240 f.

⁸⁰ Kusch (2006), s. 262 ff.

⁸¹ Heidegren, Carl-Göran (2004), *Det moderna genombrottet i nordisk universitetsfilosofi 1860–1915*. Göteborg.

⁸² Här kan det tilläggas att Heidegren förutom att vara doktor i idé- och lärdoms historia också är docent i sociologi.

svara på dessa förändringar. För att analysera denna omvandlingsprocess introducerar Heidegren ytterligare en idealtypisk modell i syfte att fånga en eventuell filosofisk modernisering. Utgångspunkten tas i den idealistiska systemfilosofin, till vilken hegelianism och boströmianism hör, som under en tidig fas behärskade universitetsfilosofin. ”För den idealistiska systemfilosofin är filosofin vetenskapen om det absoluta, dess framställningsform är väsentligen det filosofiska systemet, liksom bevisningen ur begreppssammanhanget metodiskt äger prioritet.”⁸³ I det moderna genombrottets första fas, *l'esprit positif* tas kampen upp mot den idealistiska systemfilosofin. Grundtanken är att filosofin liksom andra vetenskaper måste bedrivas på erfarenhetsmässig basis. Experimentell metod och induktiv logik införs nu istället för apriorisk begreppsanalys. I denna fas ingår kritik av metafysiska förhållningssätt. I moderniseringens andra fas utmanas *l'esprit positif* av olika värdeidealistiska och livsfilosofiska strömningar. Värdeidealismen tar avstånd från relativism, positivism och psykologism och menar att filosofin inte kan göra avkall på det absoluta. Den tar fasta på vikten av nödvändiga och allmängiltiga världen utan att för den sakens skull återuppliva den idealistiska systemfilosofin. Livsfilosofin vänder sig i sin tur mot både rationalism och empirism och yrkar istället på en återgång till den mänskliga erfarenheten och dess grund i livet och livskampen. Vidare vänder den sig också mot *l'esprit positif*s vurm för ”exakt vetenskap”. In träder den skapande utvecklingen och längtan efter liv istället för positivismens mekanistiska världsuppfattning.⁸⁴

Genom bland annat en granskning av professorers filosofiska positionering vid nordens samtliga universitet från tiden 1860–1915 argumenterar Heidegren för att det skedde en successiv filosofisk modernisering.⁸⁵ 1870 återfinns samtliga ämnesföreträdare inom området idealistisk systemfilosofi. 1890 befinner sig av totalt tio företrädare två inom värdeidealism och två inom *l'esprit positif*. 1910 befinner sig merparten inom antingen värdeidealism eller *l'esprit positif* medan de få övriga är på väg bort från den idealistiska systemfilosofin. För Sveriges del kan konstateras att den filosofiska moderniseringen, på grund av boströmianismens starka fäste skedde senare i Uppsala. I Lund å andra sidan, återfinns Larsson som dock, genom sin starka förankring i Kants och Fichtes filosofi, ur klassificeringssynpunkt är något problematisk.

Den modernisering som filosofin på grund av vetenskapens strukturomvandling tvingades till innebar alltså ett svar på en allmän empiriseringstendens som hade som gemensam

---

⁸³ Heidegren (2004), s. 31.

⁸⁴ Heidegren (2004), s. 34.

⁸⁵ Heidegren (2004), s. 509.

nämnare ett avståndstagande från den idealistiska systemfilosofin. Detta tog sig uttryck i en slags empirisk kostymering där närmandet till den empiriska psykologin dock bara utgjorde en del.

Utifrån ovan gjorda sammanställning går det att dra flera slutsatser. Den omvandling av det vetenskapliga fältet som ägde rum på bred front under 1800-talet framtvängde en rad olika anpassningsförsök eller strategier från såväl filosofi som psykologi. Två viktiga aspekter värda att lyftas fram är empirisering, det vill säga ökat tryck på akademiska discipliner att bli empiriska vetenskaper, samt avståndstagande från metafysiskt och idealistiskt orienterad filosofi. Den idealistiska filosofins nedgång i hela Norden samt den allmänna tendensen att anklaga varandra för ”metafysisk spekulatio” bör förstås mot denna bakgrund. Inom den psykologiska diskursen kan fixeringen kring begrepp som *empiri* och *erfarenhet* förstås mot samma kontextuella bakgrund.

För att förstå dessa sammanhangs relevans för min egen undersökning bör den sättas i relation till det andra delsyftet som löd: *Sätta förändringen av viljebegreppet och dess diskursiva närkontext i relation till spänningsförhållanden mellan den filosofiska och den psykologiska diskursen, spänningsförhållanden som föregår och hjälper oss att förstå psykologins framväxt som självständig akademisk disciplin samt viljebegreppets bortfall ur den akademiska psykologins diskurs.* Hur skall den beskrivna kontexten kunna hjälpa oss att förstå psykologins framväxt som självständig, akademisk disciplin? Hypotesen är att om viljebegreppet skall kunna få en plats inom den akademiska psykologins diskurs så måste det genomgå en empirisering där det avskalas sitt metafysiska meningsinnehåll och på så sätt frikopplas från klassiska filosofiska problem som problemet viljans frihet. Dock är det här viktigt att göra en reservation. Det räcker inte med att påvisa en kritik av viljebegreppets metafysiska meningsinnehåll eftersom detta skulle kunna ses som en del av den allmänna kritiken av metafysisk och idealistisk filosofi, som skedde på bred front inom det filosofiska lägret. Snarare måste det påvisas hur viljebegreppet omvandlas på ett mer radikalt sätt för att passa in i den formerande, akademiska psykologins diskurs. Tanken är alltså att undersöka huruvida en sådan omdaning av viljebegreppet föreligger tiden före 1940.

ANALYS

Analysen är uppdelad i tre delar. Den första analysdelen kommer att ägnas åt tredelningen som diskursiv formation. Syftet är att visa på dess förekomst, utbredning och bortfall efter 1940, det vill säga det resultat som redan föregripits vid formulerandet av viljebegreppets problematik.

Nästföljande analysdel behandlar viljebegreppets koppling till den filosofiska diskursen. Genom att viljebegreppet ingår i tredelningen hamnar det i centrum av den psykologiska diskursen samtidigt som det är kopplat till klassiska filosofiska problemkomplex som t.ex. problemet *viljans frihet*.

Den tredje och sista analysdelen kan ses som motsvarande analysdel två, här dock rörande tredelningens och viljebegreppets koppling till den psykologiska diskursen. Den ledande frågan är att undersöka hur tredelningen och viljebegreppet svarar mot psykologins successiva framväxt som empirisk vetenskap.

ANALYSDEL I – PSYKETS TREDELNING

Jag har poängterat att analysen kommer att ta fasta på diskursiva formationer och spänningsförhållanden. Följande analysdel kommer att ägnas en sådan formation, nämligen uppdelningen av det mänskliga psyket i *tänkande*, *känsla* och *vilja*. Som vi sett i bakgrunden har uppdelningen funnits med inom filosofin sedan åtminstone medeltiden. Viljebegreppets roll i tredelningen är viktig genom att den utgör en av dess kategorier. Analysen kommer inledningsvis att kort redogöra för tredelningens innebörd, för att sedan behandla dess utbredning och förändring utifrån läroböcker i psykologi, uppslagsverksartiklar och akademiska texter. Analysdel ett kommer alltså inte att ägnas begreppens inbördes relationer på ett mer djuplodande sätt. Detta kommer istället att göras i analysdel två och tre.

Tredelningen i läroböcker

Läroböcker har som källmaterial fördelen att de tenderar att återspegla vedertagna åsikter. De uppdelningar, skildringar och uttalanden som återfinns är vanligtvis inte de som står under debatt utan snarare de som utgör den gemensamma grund av konsensus från vilken kontroverserna utgår. Ett sätt att åskådliggöra denna gemensamma bas, som både är empirinära, effektivt och ärligt mot läsaren, är att ta fasta på läroböckernas egen struktur i

form av deras respektive dispositioner.⁸⁶ Utgångspunkten kommer här att tas i Hans Larssons *Lärobok i psykologi på empirisk grund* från 1896.⁸⁷ Larssons lärobok fångar ett väsentligt drag vad gäller läroböcker i psykologi. Vidare trycktes den om i sju upplagor ända in på 1950-talet vilket, utgåvemässigt, gör den överlägsen övriga läroböcker.

Figur 3 (principskiss över innehållsförteckning)

Larsson <i>Lärobok i psykologi på empirisk grund</i> (1896)
Inledning Förståndslifvet Känslolifvet Viljelifvet Själslifvet i dess helhet

Källa⁸⁸

Vad som återspeglas i Larssons innehållsförteckning är indelningen i förståndslivet, känslolivet och viljelivet. Denna indelning är grundläggande. Medan termerna för dessa tre växlar mellan olika läroböcker kvarstår tredelningen som begreppslogisk uppdelning. Jag kommer genomgående att referera till dessa som *tänkande*, *känsla* och *vilja*. Som vi redan sett har idén om psyket som indelat i tänkande, känsla och vilja, anor ända tillbaka till Augustinus även om Kants indelning samt olika former av 1800-talsidealism ligger läroböckerna betydligt närmare. Vad innebär tredelningen? Vilket meningsinnehåll tillskrivs de respektive kategorierna? Larsson kommenterar uppdelningen på följande sätt:

Vi kunna särskilja tre slag af psykiska *akter*, nämligen 1) förståndsakter eller teoretiska akter, 2) känslakter, 3) viljeakter eller praktiska akter. Då vi läsa en bok, pågår en teoretisk verksamhet. Då vi glädja oss, äger en känslakt rum. Då vi fatta ett beslut, försiggår en viljeakt.⁸⁹

De teoretiska akterna är i sin tur funktioner av en förmåga.

Vi dela alltså de psykiska företeelserna i följande *själsförmögenheter* med däremot svarande funktioner och produkter: 1. *Förståndet*, den teoretiska förmågan eller kunskapsförmågan, intelligensen, hvarigenom subjektet upptager objekten såsom sitt innehåll samt bevarar och ordnar detta innehåll. [---] 2. *Känslan*, hvarigenom subjektet värderar objekten såsom föremål för lust eller olust. 3. *Viljan* eller den praktiska förmågan, hvarigenom subjektet återverkar på objekten i afsikt att åstadkomma en förändring.⁹⁰

De tre akterna svarar alltså mot respektive förmåga. Människan förmår inte bara tänka utan också värdera och förändra sin omvärld. Samtidigt poängterar Larsson att de olika akterna och förmågorna förutsätter varandra. Ingen kan förekomma enskilt.

⁸⁶ I de flesta fall rör det sig om huvudrubrikerna i läroböckernas innehållsförteckningar. I de få fall där innehållsförteckning saknas har tabellerna baserats på rubrikerna i löptexten.

⁸⁷ Larsson, Hans (1896), *Lärobok i psykologi på empirisk grund*. Stockholm.

⁸⁸ Larsson (1896).

⁸⁹ Larsson (1896), s. 5 f.

⁹⁰ Larsson (1896), s. 6.

Att förtydliga mer än Larsson själv gör är svårt. Däremot inställer sig frågan vad som faller under de respektive förmögenheterna. Förenklat kan detta illustreras med en tabell.

Figur 4 (principskiss över själsförmögenheterna)

Förståndslivet	Känslolivet	Viljelivet	
förmimelse, åskådningsform, minne, självmedvetande, idéassociation, m.m.	olika sorters känslor (t.ex. kroppsliga och andliga), affekter och passioner	moment i en viljeyttring	lägre och högre former av viljeytringar
		syftesmålsföreställning, rörelseföresetällning, viljeimpuls, muskelrörelse	drift, begär, vilja i inskränkt bemärkelse och fri vilja

Källa⁹¹

Indelningen förmimelser, i vilken våra fem sinnen ingår, spelar överlag en viktig roll i läroböcker i psykologi. De fem sinnena liksom minnet utgör också områden som känns igen från dagens psykologi. Övriga kategorier rörande tänkandet är tydligt hemmahörande i 1800-talets filosofiska debatt, inte minst ligger utgångspunkten i Kant. Vilken plats olika sorters känslor som lust, olust, ilska, vrede och hat har i vårt själsliv, utgör viktiga aspekter av känslolivet. Affekternas och passionernas roll i det mänskliga psyket är ett urgammalt tema som har sina rötter i den klassiska antiken, inte minst i den stoiska filosofin. Vidare präglas läroböckernas framställning generellt av en hierarkisk uppdelning av olika känslor, från lägre, sinnliga känslor till den högsta, moraliska känslan. Projektet att ordna olika kategorier i förhållande till varandra går igen också under indelningen viljelivet. Dels handlar det om de olika momenten i själva viljeytringen, dels om olika former (ofta lägre och högre) av viljeytringar. Eftersom viljan kommer att utgöra ett separat tema för nästa analysdel kommer den inte närmare att diskuteras här.

Vad som kan vara missvisande med tabellen är att den kan ge intryck av att viljan hos Larsson ges mer utrymme än tänkandet och känslan. I själva verket förhåller det sig tvärtom. *Viljelivets* fem sidor svarar mot *känslolivets* 10 och *förståndslivets* 22 sidor.⁹² Att viljan textmässigt ges minst utrymme medan tänkandet ges betydligt mer, återspeglas i samtliga läroböcker. Den generella tendensen är snarast att viljan med tiden tillmäts allt mindre utrymme.

Utifrån exemplet Larsson har jag hittills försökt åskådliggöra psykets tredelning som hos Larson bildar själva strukturen för bokens upplägg. Tredelningen fungerar hos Larsson som den uppdelning som inramar talet om viljan. Snarare än att utgöra gränserna för vad som kan och inte kan sägas om viljan, utgör tredelningen en förhållandevis fast struktur av relationer

⁹¹ Larsson (1896).

⁹² Det totala sidantalet är 49.

som fungerar som ett slags ledande huvudfåra vid talet om viljan. Det som sägs om viljan tenderar att följa och reproducera denna formation.

Hur utbredd var tredelningen? Utgör den en grundläggande del av samtliga läroböcker i psykologi? Finns det några avvikare och följer dessa i så fall vissa mönster? För att närma mig denna fråga kommer jag att jämföra och diskutera ett urval av sammanlagt tolv innehållsförteckningar, sammanställda i tabellform.⁹³ Av grafiska skäl kommer jag att dela in dessa i tre tabeller som kommenteras var och en för sig.

Figur 5 (principskiss över innehållsförteckningar)

Enberg <i>Försök till lärobok i psykologi</i> (1824)	Snellman <i>Philosophisk elementar-curs: Psychologi</i> (1837)	Trana <i>Elementarkurs i psykologien</i> (1847) [1843]	Cleve <i>Försök till lärobok i psykologi</i> (1854)
Inledning Psykologien Psykologins första del Om kunskapsförmågan Om känslöförmågan Om begärelseförmågan Psykologins andra del Om människans olika tillstånd i psykologiskt afseende Om skiljaktighet mellan människor	Inledning Den subjektiva anden Om ståndpunkter i den subjektiva andens utveckling, hvilka föregå den psykologiska I Anthropologi. Vetenskap om den subjektiva anden såsom själ II Phaenomenologi. Vetenskap om den subjektiva anden såsom medvetande III Psychologi. Vetenskap om den subjektiva anden såsom ande 1 Intelligensen, den vetande anden 2 Den viljande anden Slutanmärkning	Inledning Människosjäleens theoretiska grundfunktion Det sinnliga medvetandet Det föreställande medvetandet Det tänkande medvetandet Människosjäleens ästhetiska grundfunktion Den kroppsliga känslan Den intelligenta känslan Människosjäleens praktiska grundfunktion Naturviljan Den tänkande viljan	Inledning Individen Det sjelfmedvetna subjektet Förnuftet Viljan Personen

Källa⁹⁴

Den av de fyra innehållsförteckningarna som ligger närmast den kantska uppdelningen är Enbergs lärobok från 1824.⁹⁵ I förhållande till de under 1800-talet förefintliga, hegelianska läroböckerna framhåller Kristian Claëson, i sin genomgång av läroboksbeståndet 1859, Enbergs lärobok som föråldrad. ”Af dessa [läroböckerna under 1800-talet] är hr Enbergs bok [...] egentligen blott en gengångare från en förgången tid och torde väl också numera ej begagnas i många läroverk, kanske ej i något.”⁹⁶ De tre nästföljande läroböckerna kan samtliga betecknas som idealistiska, dock förboströmianska. Medan Nordin framhåller Johan Snellmans lärobok som en av totalt två rent hegelianskt präglade psykologiläroböcker utgår

⁹³ Valet att redovisa tolv av 26 läroböcker i tabellform baseras på antagandet att antalet bör vara så stort att det möjliggör en meningsfull jämförelse samtidigt som en framställning av samtliga läroböcker skulle ta alltför mycket plats liksom den inte skulle vinna ytterligare förklaringsvärde och pedagogiska poänger. Gällande urvalet av vilka som redovisas har strävan varit att ge en representativ bild varför t.ex. Johan Snellmans och Zakarias J. Cleves läroböcker inkluderats fastän de i vissa avseenden utgör exempel på avvikare.

⁹⁴ Enberg, (1824). Snellman, Johan V. (1837), *Philosophisk elementar-curs: Psychologi*. Stockholm. (nytryck i Snellman, Johan V. (1992), *J.V. Snellman: Samlade arbeten I 1826–1840*. Helsingfors.) Trana, August L. (1847) [1843], *Elementarkurs i psykologien eller läran om människosjäleens natur för gymnasial-undervisningen*. 2a uppl. Göteborg. Cleve, Zakarias J. (1854), *Försök till lärobok i psykologi*. Kuopio.

⁹⁵ En liknande uppdelning återfinns i Sibberns lärobok från 1827.

⁹⁶ Claëson (1859), s. 361.

August L. Trana från den tyske filosofen Fr. Fischer.⁹⁷ Zakarias J. Cleves lärobok, vilken är skriven på svenska fastän han själv var finländare, kan med goda grunder betecknas som hegeliansk.⁹⁸

Som vi ser präglas Enberg och Tranas läroböcker till sin struktur av tredelningen medan känslan, som kategori, uteblivit hos finländarna Snellman och Cleve. Hos Snellman faller känslan in under viljan medan den hos Cleve sorteras in under förnuftet och viljan. Med hänsyn till samtliga idealistiska läroböcker går det att konstatera att de hegelianskt präglade gör störst avsteg från uppdelningen i tänkande, känsla och vilja.

Innebär tredelningens svaga fäste under mitten av 1800-talet att det inte längre blir meningsfullt att tala om den som "tredelningen"? Utifrån innehållsförteckningarna kan det tyckas så. Innehållsmässigt återfinns tredelningen dock mer frekvent liksom tänkandet och viljan involverar likartade problemkomponenter i de olika läroböckerna.⁹⁹ Detta gör det rimligt att tala om en tredelning också under denna tid. Tredelningens problematik genomsyrar också de hegelianska läroböckerna även om den inte reproduceras på samma sätt som i andra läroböcker. Ett exempel på hur tredelningen innehållsligt manifesterar sig återfinns i Hans A. Lindhults hegelianska lärobok från 1843, där länken mellan vetande och vilja kommenteras: "Det *förmedlande* momentet emellan dessa båda slag af Andens verksamhet är Känslan: hon bildar öfvergången från Veta till Vilja från Kunskap till Handling, och *ingredierar* väsendtligen båda."¹⁰⁰ Även om känslans ställning kan tyckas försvagad i de hegelianska läroböckerna finns det alltså fog att tala om en tredelning även om detta bör göras med vissa reservationer. Frågan om huruvida det är rimligt att tala om en tredelning eller inte tangerar en annan fråga som inom kort kommer att diskuteras mer ingående, nämligen huruvida den tredelning Kant presenterade verkligen kan sägas ha något gemensamt med den som återspeglas i psykologiläroböcker hemmahörande i en annan historisk-filosofisk kontext. Dessförinnan återstår emellertid genomgången av resterande läroböcker.

---

⁹⁷ Nordin (1987), s. 293, 410. Den andra var: Lindhult, Hans A. (1843), *Utkast till lärobok i anthropologien och psychologien för elementar-undervisningen*. Uppsala.

⁹⁸ Cleve behandlas inte av Nordin eftersom han inte var verksam i Sverige. Innehållsmässigt är texten dock fylld av explicita och implicita referenser. Se t.ex. Cleves utläggning om självmedvetandet och jämför det med Hegels Herr- und Knechtkapitel i *Phänomenologie des Geistes*. Hegel, G. F. W. (1986) [1807], *Phänomenologie des Geistes*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Taschenbuch. Ss. 145-155.

⁹⁹ Exempel på detta utgör just Snellmans och Cleves läroböcker, där känslan har stuvats in under viljan respektive förnuftet och viljan.

¹⁰⁰ Lindhult (1843), s. 79.

Figur 6 (principskiss över innehållsförteckningar)

Afzelius <i>Psychologi</i> (1854)	Sjöberg–Klingberg <i>Lärobok i antropologi</i> (1872)	Carlson – Steffen <i>Kort lärobok i psykologi på empirisk grundval</i> (1895)	Schéele <i>Lärobok i psykologi</i> (1899)
Inledning Allmänna psykologien Speciella psykologien Själens funktioner Theoretiska funktionen Esthetiska funktionen Praktiska funktionen Själens tillstånd	Antropologiens begrepp och indelning Antropologins allmännare del Antropologiens speciellare del Om den teoretiska förmågan med sinligt innehåll Om den teoretiska förmågan med förnuftigt innehåll Om den praktiska förmågan med sinligt innehåll Om den praktiska förmågan med förnuftigt innehåll Om den estetiska förmågan	Inledning Filosofins begrepp och indelning Filosofins begrepp, uppgift och indelning Empirisk psykologi, allmänna delen Kroppslig och andlig verksamhet Förhållandet mellan själ och kropp Den mänskliga organismen och nervsystemet Naturbestämningarna Empirisk psykologi, speciella delen Själsförmögenheterna Förnimmelsen Känslan Viljan Själsförmögenheternas inbördes sammanhang	Inledning Psykologins allmänna del Själens väsen i förhållande till kroppen Allmänna psykologiska lagar Själsförmögenheterna och hufvudarterna af själsfunktioner Den speciella psykologien Förnimmelsernas psykologi Känslornas psykologi Viljeytringarnas psykologi

Källa¹⁰¹

Fredrik Georg Afzelius var stridbar hegelian och deltog i 1850-talets kamp mellan hegelianer och boströmianer. Ändå är det uppenbart att hans lärobok befinner sig i samma tradition av läroboksskrivande som Gustaf Sjöberg och Gustaf Klingberg. Enligt Nilsson utgör Sjöberg–Klingbergs text den boströmiiska psykologiläroboken framför andra, vad gäller spridning och popularitet.¹⁰² Från ungefär 1860-talet kom den boströmska skolan att dominera den svenska filosofin fram till sekelskiftet. Uppdelningen i den teoretiska, estetiska och praktiska förmågan är utmärkande för den boströmiiska uppfattningen av psykologin. Dock är den långt ifrån unik för den boströmska psykologin. Nilsson betecknar den boströmska indelningen förmögenhetspsykologi i Tetens och Kants efterföljd.¹⁰³ Vidare har vi sett hur Afzelius och Trana använder sig av samma uppdelning trots att de inte var boströmianer.¹⁰⁴ Ytterligare argument i samma riktning är att Tranas uppdelning i teoretiskt, praktiskt och estetiskt följs av underrubrikerna tänkandet, känslan och viljan samt att både Petrelli (1845) och Larsson (1896) sätter likhetstecken mellan dessa två uppdelningar.¹⁰⁵ I den bemärkelsen kan alltså den boströmska uppdelningen i viss utsträckning sägas motsvara uppdelningen i tänkande, känsla och vilja.

¹⁰¹ Afzelius, Fredrik G. (1854), *Utkast till lärobok i psykologien för elementar-undervisningen*. Uppsala. Sjöberg, Gustaf – Klingberg, Gustaf (1872), *Lärobok i antropologi för högre elementarläroverk*. Uppsala. Carlson, Ernst – Steffen, Richard (1895), *Kort lärobok i psykologi på empirisk grundval till de allmänna läroverkens tjänst utgifven*. Stockholm. Schéele, Frans A. (1899), *Lärobok i psykologi*. Stockholm.

¹⁰² Nilsson (1978), s. 90. Exempel på andra är: Ribbing, Sigurd (1861), *Grundlinier till anthropologien*. Uppsala. Wikner, Pontus (1873) [1868], *Lärobok i anthropologien*. 2a uppl. Uppsala.

¹⁰³ Nilsson (1978), s. 91.

¹⁰⁴ Trana var inspirerad av tysken Fr. Fischer medan Afzelius enligt Nordin tillhörde dem som införde Hegel i Sverige och tog strid mot boströmianismen. Se: Nordin (1981), s. 49 ff.

¹⁰⁵ Petrelli, Carl M. J. (1845), *Om människosjälens natur: Försök till psykologie*. Linköping. S. 62.

Uppdelningen i de två resterande läroböckerna känns igen från Larsson.¹⁰⁶ De är båda från 1890-talet och kan placeras i den tradition som sakteligen börjat reagera mot såväl idealism i allmänhet som den boströmska filosofin i synnerhet. Det är också dessa filosofer, som från och med 1880-talet, började ta del av den empiriska psykologin som börjat växa fram i Tyskland. Som vi kommer att se är det denna tradition som kommer att dominera tankevärlden hos läroboksförfattare under första delen av 1900-talet.

Figur 7 (principskiss över innehållsförteckningar)

Ljungkvist <i>Lärobok i psykologi</i> (1911)	Ahlberg <i>Lärobok i psykologi</i> (1925)	Westerlin <i>Psykologi</i> (1936)	Landquist <i>Psykologi</i> (1940)
Inledning Psykologiens definition Länesatser ur anatomen, fysiologien och psykofysiken Psykologi Psykologiens indelning Människan som förnimmelssubjekt Människan som övertygelsesubjekt Människan som viljesubjekt	Inledning Kunskapslivet Känslolivet Viljelivet Jaget	Inledning Förnimmelserna Varseblivningen Kunskapslivet Känslolivet Viljelivet Det undermedvetna Psykologiska strömningar i vår tid	Sjäslivets grundegenskaper Psykologiens kunskapskällor Nervsystem och sinnen Kunskapslivet Känslolivet Viljelivet Svensk psykologisk litteratur

Källa¹⁰⁷

Som framgår, kvarstår tredelningens starka position om än ännu mer cementerad.¹⁰⁸ Till skillnad från tidigare läroböcker använder Ahlberg, Westerlin och Landquist samma termer i innehållsförteckningen för att beskriva psykologins tredelning. Westerlin och Landquist avviker något genom rubrikerna *Förnimmelserna*, *Varseblivningen* samt *Nervsystem och sinnen*, vilka tidigare inordnats under tänkandet.

Jag har valt att i tabellform illustrera och diskutera strukturen för 12 av 26 läroböcker. Dock vill jag framhålla att dessa hade kunnat bytas ut mot vilka som helst av de andra läroböckerna utan att visa på några betydande förändringar. Faktum är att det inte finns en enda lärobok i vilken tänkandet och viljan samt för det mesta också känslan inte utgör en väsentlig del. Över hundra år har termer växlat, liksom innehållet sett olika ut, medan tredelningen av psyket återfunnits som en viktig aspekt. Filosofiskt sett hände mycket under denna period i Sverige, från 1800-talets idealism till 1900-talets mer diversifierade filosofi och framväxande empiriska psykologi. Därför är det förvånande att kategoriseringen av psyket visar på så stora strukturella likheter. För den som under denna tid företog sig att skriva en lärobok i psykologi

¹⁰⁶ Det kan tyckas att tredelningen i dessa två läroböcker, vilken sorteras under rubrikerna *Empirisk psykologi*, *speciella delen* respektive *Den speciella psykologien*, innehar en relativt perifer position. I själva verket omfattar avsnittet hos Carlson – Steffen sidorna 24-57 och hos Schéele sidorna 11- 76. Således innehar tredelningen i båda böckerna en dominerande ställning.

¹⁰⁷ Ljungkvist, Frans G. (1911), *Lärobok i psykologi*. Stockholm. Ahlberg, Alf (1925), *Lärobok i psykologi*. Uppsala & Stockholm. Westerlin, Johan (1936) *Psykologi*. Stockholm. Landquist, John (1940), *Psykologi*. Stockholm.

¹⁰⁸ Av Ljungkvists innehållsförteckning skulle man kunna förledas till att tro att känslan saknas. I själva verket motsvaras kategorin *känslan* av Ljungkvists kategori *övertygelsesubjekt*. Se: Ljungkvist (1911), s. 75 f.

var det självklart att i upplägg och innehåll använda sig av kategorierna tänkande och vilja, liksom i de flesta fall också av känslan. Detta så till den grad att de ibland fick utgöra ramverket för hela bokens disposition.

Innan analysen fortskrider vill jag emellertid diskutera en viktig teoretisk fråga. Nilsson framhåller att den boströmska tredelningen inte kan sägas motsvara den uppdelning i tänkande, känsla och vilja, som kom i slutet av 1800-talet och som enligt Nilsson endast utgör ett släktbegrepp.¹⁰⁹ I viss utsträckning ger jag Nilsson rätt. Exempelvis försvinner det teleologiska meningsinnehållet ur den uppdelning som kommer på 1890-talet. Å andra sidan finns det mycket som sammanknyter såväl dessa båda uppdelningar som de filosofiska traditioner, ur vilka de härrör. Ett exempel på detta är Schéele som å ena sidan hörde till det boströmska lägret, men som å andra sidan skrev en lärobok som till struktur och innehåll kan knytas närmare sekelskiftet och tiden därefter än till de typiskt boströmska läroböckerna.¹¹⁰ Schéele utgör ett typexempel på att det rör sig om successiva förändringar och inte om två kolliderande system. Liknande gradvisa förändringar gör sig gällande vid jämförelsen av första och sista upplagan av Larssons lärobok.¹¹¹ Mellan dessa upplagor, som analyseras mer ingående i analysdel tre, sker en gradvis förskjutning som så att säga sker i det tysta och inte som ett kliv över till ett annat tanke-system. Detta är den empiriska sidan av diskussionen rörande kontinuitet kontra förändring där det går att hitta mer eller mindre övertygande empiriska argument för respektive ståndpunkt.

Samtidigt involverar diskussionen också den analytiska aspekten gällande vilken abstraktionsnivå forskaren väljer att lägga sig på. Åsiktsskiljaktigheter och begreppsliga olikheter faller som bekant i regel tillbaka på gemensamma utgångspunkter. Beroende på vilken fråga som ställs blir det aktuellt att antingen ta fasta på aspekter som förenar eller som skiljer den boströmska psykologin från den som kom under 1890-talet. Den nivå som föreliggande undersökning tar fasta på är den konsensusnivå utifrån vilken tredelningen samt viljebegreppets problematik utgår. Undersökningens frågeställning uppstår genom brytningen kring 1900-talets mitt och yttrar sig som *varför?* Varför återkommer, trots skilda kontexter och ofta mot varandra stående skolbildningar, uppdelningen av psyket i tre eller i undantagsfall i två kategorier, gång på gång? Varför intar som vi kommer att få se i nästa analysdel vissa frågor, som frågan om viljans frihet, en så pass central plats i detta

---

¹⁰⁹ Nilsson (1978), s. 92.

¹¹⁰ Nordin (1981), s. 138 ff.

¹¹¹ Förstaupplagan kom 1896. Sjunde upplagan, som omarbetats tillsammans med Alf Nyman, trycktes om i en sista, sjätte tryckning så sent som 1959. Larsson, Hans (1959), *Psykologi omarbetad av Alf Nyman*. 7e uppl. Stockholm.

problemkomplex? Vad är det som under så lång tid gjort denna grundläggande uppdelning så attraktiv och kan tredelningens bortfall efter 1940 säga oss något om psykologins framväxt som vetenskap? Mot bakgrund av den ovan skisserade problematiken framstår läroböckerna från tiden före 1940 snarare som en rad olika svar och försök att hantera ett antal likartade frågor och problem. Det begreppscomplex som tredelningen utgör, förefaller överskrida förändringar inom den filosofiska diskursen eftersom det gång på gång återkommer.

Den första analysdelens empiriska resultat har redan föregripits i formulerandet av viljebegreppets problematik. Viljebegreppets bortfall ur den akademiska psykologins diskurs någon gång efter 1940 framhölls som viktigt. Denna förändring var otvivelaktigt en företeelse parallell med förändringen av sättet att skriva läroböcker. Den första radikalt förändrade läroboken är Erik Bjelfvenstams m.fl. *Lärobok i psykologi* från 1947.¹¹² Av innehållsförteckningen framgår att detta är något annat än vad som funnits tidigare.

Figur 8 (principskiss över innehållsförteckning)

<p>Bjelfvenstam <i>Lärobok i psykologi för arméns plutonchefsskolor</i> (1947)</p>
<p>Inledning Själslivet Psykologiens forskningsområde Nervsystemets byggnad Hur nervsystemet arbetar Den inre sekretionen Inlärandet Individuella skillnader Den psykologiska krigsföringen</p>

Källa¹¹³

Endast sju år efter Landquists lärobok från 1940 återfinns inte en enda av tredelningens kategorier i innehållsförteckningen. Dock skall det framhållas att Bjelfvenstams lärobok inte är någon ideal källa eftersom den avviker genom att utgöra en lärobok för arméns plutonschefer. Är denna avvikelse förklaringen till den uteblivna tredelningen? Sannolikt inte. Om det varit så hade förväntningen varit en snävare profilering av boken i sin helhet. Här återfinns däremot flera bekanta rubriker som de rörande själslivet, nervsystemet och inlärandet. En rimligare förklaring är att Bjelfvenstams lärobok återspeglar ett nytt sätt att skriva läroböcker där upplägget bygger på psykologiämnets allt mer tilltagande specialisering. Vad som gör Bjelfvenstams lärobok speciellt intressant är att han också skrivit artikeln på termen ”psykologi” i tredje upplagan av *Nordisk familjebok* från 1932, som citerades i uppsatsens inledning. Vad som var påfallande där var att tredelningen fortfarande ansågs

¹¹² Bjelfvenstam, Erik – Henricson, Sven-Erik – Husén, Torsten (1947), *Lärobok i psykologi för arméns plutonchefsskolor*. Lund.

¹¹³ Bjelfvenstam – Henricson – Husén (1947).

utgöra grunden inom psykologin. I läroboken från 1947 är tredelningen innehållsmässigt synnerligen nedtonad. Det enda som återstår är följande rader under rubriken *Själslivet*:

Vi leva i tvenne världar, en yttre, kroppslig eller fysisk, och en inre, själslig eller psykisk. Den förra innesluter de yttre tingen och deras förändringar liksom vår egen kropp och dess processer. Den senare omfattar vårt själslivs företeelser, t.ex. förnimmelser, hågkomster, tankar, känslor och viljeyttringar.¹¹⁴

Att denna utspädda variant är det enda som återstår av tredelningen är anmärkningsvärt. Diskrepansen mellan läroboken och uppslagsverksartikeln gör att förändringen inte kan förklaras biografiskt med att Bjelfvenstam skulle tillhöra en ny grupp ”psykologer” vilka är befriade från det gamla tankegodset till vilken tredelningen hör.

För att undersöka huruvida det verkligen rör sig om ett brott i sättet att skriva läroböcker efter 1940 har jag gjort en utblick mot läroböcker skrivna efter 1950. Materialet ligger utanför min egentliga undersökningsperiod och analyseras inte heller mer ingående. Däremot har jag gått igenom ett antal psykologiläroböcker och redovisar här innehållsförteckningen i fem av dem. Min strävan har varit att redovisa en lärobok per decennium.

Figur 9 (principskiss över innehållsförteckningar)

Sandström <i>Psykologi</i> (1954)	Egidius <i>Psykologi</i> (1967)	Nordland <i>Psykologins grunder</i> (1972)	Sjöden <i>Psykologi för gymnasieskolan</i> (1981/83)	Levander <i>Psykologi: Lärobok för gymnasiet</i> (1991/93)
1 Inledning 2 Historia, metoder och skolbildningar 3 Nervapparaten 4 Sinnesorganen 5 Sinnesorganen (forts.) 6 Inläringen 7 Minnet 8 Fantasi, tänkande och intelligens 9 Varseblivningen 10 Känslovet 11 Psykologi och statistik 12 Människors olikheter 13 Människors olikheter (forts.) 14 Psykoanalysen och dess utlöpare 15 Människan i gruppen Några statistiska formler Litteraturanvisningar Namn- och sakregister	Att studera psykologi 1 Utvecklingspsykologi 2 Differentiell psykologi 3 Socialpsykologi 4 Varseblivning 5 Inläring 6 Motivation och känslovet 7 Tillämpad psykologi I: psykologi, skol- och arbetspsykologi 8 Tillämpad psykologi II: ekonomisk och personaladministrativ psykologi Register	1 Människan i vår tid 2 Psykologi som vetenskap 3 Metoder för psykologiskt vetande 4 Statistiska metoder 5 Arv – miljö 6 Kropp och själ i samspel 7 Sinnena 8 Vi uppfattar omvärlden	Utvecklingspsykologi Perceptionspsykologi Motivationspsykologi Inlärningspsykologi Differentiell psykologi Socialpsykologi Avvikande beteende	1 Den splittrade psykologin 2 Freud och psykoanalysen 3 Behaviorismen 4 Humanistisk psykologi 5 Det biologiska synsättet 6 Det etologiska synsättet 7 Mänskliga behov 8 Neuroser 9 Kriser 10 Depression 11 Anorexia 12 Psykosomatiska reaktioner 13 Att vara psykiskt sjuk 14 Utvecklingspsykologi 15 Socialpsykologi 16 Skillnader mellan människor 17 Perception och inläring Register Bildförteckning

Källa¹¹⁵

Som framgår skiljer sig dessa läroböcker på ett radikalt sätt från de vi sett från 1940 och tidigare. Av tredelningens kategorier återstår endast spridda rubriker som *Fantasi, tänkande*

¹¹⁴ Bjelfvenstam – Henricson – Husén (1947), s. 7.

¹¹⁵ Sandström, Carl I. (1954), *Psykologi*. Stockholm. Egidius, Henry (1967), *Psykologi*. Stockholm. Nordland, Eva (översatt från norska av Karin Bengtsson) (1972) [1971], *Psykologins grunder*. Stockholm. Sjödén, Stellan (1983) [1981], *Psykologi för gymnasieskolan*. Stockholm. Levander, Martin (1993) [1991], *Psykologi: Lärobok för gymnasiet*. Stockholm.

och intelligens, Känslolivet, Motivation och känsloliv samt *Motivationspsykologi*.¹¹⁶ Mot bakgrund av tidigare läroböcker framstår dessa läroböcker som till sin struktur helt annorlunda. Vad som visar sig är en indelning där de olika avsnitten återspeglar psykologiämnets specialisering. Den fullständiga omvandling som inträder på så kort tid, mot bakgrunden av den mycket långa traditionen av sättet att skriva läroböcker i psykologi, gör det rimligt att tala om ett brott någon gång efter 1940.

Undersökningen har hittills visat på en tradition av läroboksskrivande som under drygt 100 års tid visat stor kontinuitet, varpå sättet att skriva läroböcker på kort tid fullständigt omvandlas. Fundamentet i denna långa tradition är tredelningen av psyket i tänkande, känsla och vilja. För den som före 1940 åtog sig att skriva en lärobok i psykologi var det otvivelaktigt självklart att tillmäta tredelningen ett betydande utrymme. Att utelämna denna skulle vara som för en nutida psykolog att utelämna inlärningspsykologi eller utvecklingspsykologi, det ansågs helt enkelt inte försvarbart.

Hittills har tredelningen frilagts som den uppdelning vilken präglar talet om viljan så till den grad att det finns skäl att tala om den som en för perioden förefintlig diskursiv formation. Analysen av läroböckerna visar viktiga resultat. Tredelningen präglar talet om viljan. På bred front återspeglas detta i läroböcker i psykologi ända fram till 1940. Ytterligare ett skäl att tala om tredelningen som diskursiv formation är att viljans och tredelningens bortfall ur den psykologiska diskursen någon gång efter 1940 tycks vara interrelaterade företeelser. Bortfallet av viljebegreppet ur den psykologiska diskursen efter 1940 innebär inte bortfallet av viljan ur tredelningen utan snarare hela tredelningens bortfall. Frågan reses om det är viljans bortfall som leder till tredelningens bortfall eller tvärt om? Hellre än att svara i den ena eller andra riktningen tror jag dessa företeelser bör ses som just interrelaterade. De problem som viljebegreppet orsakar för den formerande akademiska psykologins diskurs gäller sannolikt också tredelningen i sin helhet.

En invändning vore i detta skede att tredelningen förvisso tycks prägla läroböckerna, liksom det verkar föreligga ett brott mellan 1940- och 1950-tal. Dock kan detta mycket väl vara förankrat i genren läroböcker. Den kritiska invändningen gäller således huruvida tredelningen är grundläggande också i annat material? Till denna fråga kommer analysen nu att vända sig.

---

¹¹⁶ Kopplingen mellan filosofins viljebegrepp och psykologins motivationsbegrepp är ett intressant kapitel som tyvärr faller utanför föreliggande undersökning.

Tredelningen i uppslagsverk

Analysen kommer nu att riktas mot uppslagsverksartiklar på termen ”psykologi”. Liksom läroböckerna, återger uppslagsverkens artiklar i första hand vedertagna uppfattningar. I den mycket summariska artikeln i första upplagan av *Nordisk familjebok* från 1889, skriven av L. H. Åberg, omnämns inte termerna tänkande, känsla och vilja. Istället talas det om människans särskilda förmögenheter.

Människans särskilda förmögenheter och lifsytringar betraktas sedan alltjämt ur väsendets synpunkt såsom dettas fullkomligare eller mindre fullkomliga uppenbarelse, och vetenskapen får därför dels en allmännare del, som handlar om sjelfva väsendet hos menniskan, dels en speciell, som derur förklarar de särskilda förmögenheterna m.m., så långt detta är möjligt.¹¹⁷

Citatet kan förstås på två olika sätt. Antingen kan man ta fasta på att ingen av tredelningens kategorier faktiskt nämns eller så kan man läsa in dem i ”de särskilda förmögenheterna”. Att göra det senare är enligt min mening en högst rimlig tolkning, om än inte självklar.

I andra upplagan från 1915, skriven av Schéele, talas det däremot explicit om *förnimmelser*, *känslor* och *viljeytringar*. Här betonas att det inte är det individuella utan det allmänna i själslivets företeelser, som psykologin studerar. Vid tiden kring sekelskiftet var detta en vanlig invändning som också betonas i flera läroböcker.

Psykologins uppgift och metod. Som vetenskap har psykologien ej att sysselsätta sig med själslivets företeelser som rent enskilda och individuella, den ena eller den enskilda människans förnimmelser, känslor och viljeytringar vid ett visst enskildt tillfälle, utan att söka lära känna själslivet, sådant det framträder alltid och hos alla eller åtminstone hos en grupp af individer.¹¹⁸

Artikeln utgör exempel på den funktion som tredelningens kategorier fyller i den psykologiska diskursen. Att psykologin studerar förnimmelser (vilka i den psykologiska diskursen vanligtvis utgör kategorier inom ramarna för tänkandet), känslor och viljeytringar utgör närmast en självklarhet. Vad skulle annars utgöra psykologins studieobjekt?

Delar av tredje upplagens artikel på ”psykologi”, skriven 1932 av E. Bjelfvenstam har redan citerats i uppsatsens inledning. Tredelningen intog där en central roll i det att psykologins uppgift beskrevs som att ”utreda den brokiga mångfalden av själsliga företeelser”, vilka indelades i kunskapsakter, viljeakter och känslakter. Tredelningens centrala position är uppenbar. Samtidigt är just denna artikel speciellt intressant eftersom Bjelfvenstam också är en av författarna till den första läroboken i psykologi som i grunden bryter med tredelningen. Detta ger stöd åt hypotesen att tredelningens bortfall utgör en diskursiv process i det tysta,

---

¹¹⁷ Åberg, Lawrence H. (1889), ”Psykologi”, *Nordisk familjebok*, band 13. 1a uppl.

¹¹⁸ Schéele (1915).

snarare än att en radikalt ny grupp tänkare, med ett nytt sätt att tala, tar ledningen i formerandet av den akademiska psykologins diskurs.

I *Svensk uppslagsbok* från 1952 återfinns tredelningen i mindre koncentrerad form.

Psykologins nuvarande indelning: problem och metoder. Alltsedan Wundt har den experimentella p. utgjort kärnan inom p. Den har med hjälp av experimentell metod velat undersöka perceptionen på olika sinnesområden, minnet, känslolivet, senare även tanke- och viljeliv, och har därmed velat komma fram till en för alla normala vuxna människor gällande p.¹¹⁹

Här blir det åter aktuellt att göra två läsningar. Å ena sidan kan passagen tolkas som att tredelningen fortfarande har en plats i den psykologiska diskursen. Å andra sidan kan också det motsatta argumentet göras, att passagen indikerar att tredelningen spelat ut sin roll genom att dessa kategorier nu endast utgör ett fåtal av de förefintliga. Den kanske rimligaste tolkningen är att den uppblandade form av tredelningen som kommer till uttryck i citatet ovan, visar på den process som tredelningens successiva bortfall ur den psykologiska diskursen utgör.

I den osignerade, fjärde och sista upplagan av *Nordisk familjebok* från 1954, kommenteras tredelningen endast som den gängse uppfattningen till vilken Kant anslöt sig.¹²⁰ Att på detta sätt ge tredelningen en plats i det förflutna kan fungera som ett effektivt avfärdande. En försiktigare tolkning vore att nöja sig med det faktum att tredelningen inte längre omnämns i samband med den moderna psykologin och därför inte heller kan sägas utgöra en del av den.

En utblick framåt pekar i samma riktning som läroböckerna. En jämförelse mellan artiklarna under termen ”psykologi” i *Bonniers lexikon* (1965), *Focus uppslagsbok* (1974), *Bra böckers lexikon* (1995) och *Nationalencyklopedin* (1996) ger ett entydigt resultat där tredelningen inte återkommer annat än som ett vagt minne av tiden före den moderna psykologins framväxt. Istället återspeglas psykologins specialisering samt inriktningen mot människans beteende, här återgivet i *Bonniers lexikon* från 1965. ”**Psykologi** (grek. *psyche* = själ) definieras traditionellt som läran om själslivet och dess yttringar. Numera brukar P., då en kortfattad definition påfordras, sägas vara läran om beteendet och upplevelserna.”¹²¹ 1974 gör sig en distanserad hållning mot tidigare idéer gällande i *Focus uppslagsbok*. ”Länge ansågs psykologins enda forskningsobjekt vara det som tilldrar sig i individens medvetande, det vill säga sådana tankar, känslor och förnimmelser som kan ’iakttas’ när individen ’skådar in’ i sig själv, s.k. *introspektion*.”¹²² Den moderna psykologin ägnar sig däremot åt människors

---

¹¹⁹ Johansson, Rune (1952), ”Psykologi”, *Svensk uppslagsbok*, band 23. 4e uppl.

¹²⁰ ”Psykologi” (1954), *Nordisk familjebok*, band 17.

¹²¹ ”Psykologi” (1965), *Bonniers lexikon*, band 11.

¹²² ”Psykologi” (1974), *Fokus uppslagsbok*, band 4.

beteende. I *Bra böckers lexikon* från 1995 lyser tredelningen med sin frånvaro.¹²³ *Nationalencyklopedins* artikel från 1996 inleds dock något originellt för sitt senkomna datum. ”**Psykologi** (nylat. *psychologiá*, av *psyke* och *-logi*), vetenskaplig disciplin som söker på ett systematiskt sätt beskriva och förklara hur och varför människor känner, tänker och handlar.”¹²⁴ Efter att för nästan 50 år sedan ha förlorat sin plats i den psykologiska diskursen infinner sig ekot av tredelningens kategorier, nu dock avskalat det begreppsliga sammanhang i vilket det tidigare ingick. Anmärkningsvärt är också förekomsten av termerna ”känner” och ”tänker” medan ”handlar” ersatt termen ”vill”. Med läroböckerna från tiden efter 1940 i åminnelse inställer sig frågan, som dessvärre faller utanför ramarna för följande undersökning, huruvida det finns ett diskursivt samband mellan motivationsbegreppets formerande i den psykologiska diskursen och ersättandet av termen ”vilja” med ”handla”.

Analysen av uppslagsverken har gett flera resultat. För det första stöds resultaten från analysen av läroböckerna, nämligen att tredelningen bortfaller ur den psykologiska diskursen kring 1950. Samtidigt kan konstateras att uppslagsverksartiklarna skiljer sig från läroböckerna i ett viktigt avseende. Nämligen genom att läroböckerna före Bjelfvenstam (1947) över huvud taget inte berör psykologins faktiska specialisering. I uppslagsverken läggs däremot, från och med andra upplagan av *Nordisk familjebok* från 1915 stor vikt vid just ämnets indelning. Den specialisering av psykologin i bland annat *människans psykologi*, *djurpsykologi*, *jämförande psykologi*, *klasspsykologi* och *sinnessjukdomarnas psykologi*, som presenteras 1915 utgör helt klart ett förstadium till den specialisering som kom att utvecklas alltmer under 1900-talets gång. I sig är detta inget konstigt med tanke på att det var just under det tidiga 1900-talet som psykologins specialisering började ta fart. Däremot är diskrepansen mellan läroböcker och uppslagsverk mer svårförklarlig. Den kanske mest sannolika förklaringen rör uppslagsverkens respektive läroböckernas skilda funktioner. Uppslagsverken har i första hand till uppgift att ge en förklaring av ”psykologi”, vilket involverar såväl historisk bakgrund som ämnets nuvarande indelning och uppgifter. Läroböckernas uppgift ligger däremot i att *lära ut* psykologi varför det inte är lika relevant att gå in på själva ämnets uppdelning.

---

¹²³ ”Psykologi” (1995), *Bra böckers lexikon*, band 19.

¹²⁴ Magnusson, David – Nilsson, Lars-Göran (1994), ”Psykologi”, *Nationalencyklopedin*, band 15.

Tredelningen i akademiska facktexter

Gällande materialet på temat *psykologi* har jag sökt texter som anknyter till psykologin på ett övergripande plan samtidigt som de inte faller in under kategorin läroböcker. Denna materialtyp torde, då det rör sig om längre texter, ha en mer djuplodande och problematiserande karaktär. Förväntningen är att tredelningen problematiseras mer än i det föregående materialet. Utgångspunkten kommer här att tas i ett verk som inte finns infört i *Svensk bokkatalog*, nämligen det omfattande manuskriptet till Samuel Grubbes opublicerade *Föreläsningar öfver den empiriska psykologien* från åren omkring 1820.¹²⁵ Grubbes text visar till sitt upplägg stora likheter med läroböckerna, inte minst Enbergs och Sibberns från 1820-tal.

Figur 10 (principskiss över innehållsförteckning)

Grubbe <i>Föreläsningar öfver den empiriska psykologien</i> (omkr. 1820)
Inledning Kropp och själ Allmänna delen Föreställningsförmågan Känslförmågan Begärelseförmågan och viljan Speciella delen Naturliga tillstånd p.g.a. själens förbindelse med kroppen och och [sic] naturliga olikheter mellan människor Själens sjukdomar

Källa¹²⁶

Grubbes manuskript är ett av ett fåtal längre, akademiska texter som till sitt upplägg i hög grad liknar läroböckerna. Titeln *föreläsningar* antyder vidare textens pedagogiska syfte vilket gör att den skulle kunna placeras ganska nära de mer renodlade läroböckerna. I likhet med dessa intar tredelningen en central plats.

Då man, enligt hvad nyss blifvit nämndt, vanligen i Psychologien betraktat de särskilda slagen af själsphenomener såsom ledande sitt ursprung af särskilda så kallade själsförmögenheter, så har man i anledning af den här angifna hufvudindelningen af de i medvetandet förekommande fenomenenerna, antagit trenne deremot svarande själsförmögenheter, hvilka man kallat föreställnings- eller kunskapsförmåga, känslförmåga och begärelseförmåga.¹²⁷

¹²⁵ I transkriberat tillstånd rör det sig om ett drygt 170 sidor (enkelt radavstånd) långt manuskript. Manuskriptet har transkriberats av Karin Folkesson och ligger till grund för hennes licentiatavhandling, som behandlar Grubbes etik. Se: Folkesson, Karin (2005), *Samuel Grubbe's Moral Psychology*. Institutionen för idé- och lärdomshistoria, Uppsala universitet.

¹²⁶ P.60 [Logik och Empirisk Psykologi] Grubbe, Samuel "Föreläsningar öfver den empiriska psykologien" (manuskript från omkr. 1820). Transkriberingen i författarens ägo.

¹²⁷ Grubbe, S. "Föreläsningar öfver den empiriska psykologien", s. 27.

Tredelningen bildar i hög grad strukturen för textens upplägg. Hypotesen att tredelningen skulle problematiseras mer än i kortare lärobokstexter får inget stöd. Tvärtom har tredelningen karaktären av att tas för given. Snarare än att själv ifrågasättas utgör den det begreppsliga komplex genom vilket det är möjligt att beskriva och problematisera vad som uppfattas som problematiska och aktuella frågor.

Som framgått av materialförteckningen utgav finländaren Thiodulf Rein 1898 en lärobok i psykologi som liksom övriga läroböcker återspeglar psykets tre verksamhetsformer, tänkandet (hos Rein förnimmandet), känslan och viljan.¹²⁸ Tidigare hade han dock i två band (1876 och 1891) utgivit *Försök till en framställning af psykologin*.¹²⁹ Till sin omfattning, sammanlagt över 1000 sidor, saknar det motstycke under svenskt 1800-tal. Verkets karaktär av att utgöra en historisk skildring förmedlar en något distanserad hållning vad gäller de teman som behandlas. I bokens disposition intar tredelningen en undanskymd roll. Samtidigt återspeglas den redan i inledningen där psykologin som ”vetenskapen om själen” diskuteras.

Vi äro medvetne af att vi sjelfve hafva föreställningar, tankar, och huru dessa förbinda sig med hvarandra; vi äro medvetne af våra känslor, vi veta att det ena ögonblicket en känsla af välbehag, det andra en känsla af obehag uppstiger i vårt inre; vi äro medvetne af begär, önskningar och viljoakter, som i snabb vaxling hos oss aflösa hvarandra.¹³⁰

I del två som utkom 15 år senare diskuterar Rein de tre själsförmögenheterna i ett tämligen blygsamt tilltaget kapitel på knappt nio sidor. Han framhåller där att idén om tre själsförmögenheter har kritiserats av filosofen Johann F. Herbart för att isolera något som liknar tre substanser i själen.¹³¹ Samtidigt har andra tänkare som stått Herbart nära (t.ex. Friedrich E. Beneke) enligt Rein menat att begreppet om själsförmögenheter är berättigat. Rein refererar fortsättningsvis i korthet förmögenhetsbegreppets historia, från Aristoteles distinktion mellan att *veta* och att *vilja* till Kants uppdelning i *föreställande*, *kännande* och *viljande*. Problemet överlag är svårigheten att skilja de olika förmögenheterna från varandra eftersom själslivet präglas av att utgöra en kontinuerlig ström stadd i ständig förändring.

Vilken position intar tredelningen i annat relevant material? Kronologiskt följs Reins verk av A. L. Nordvalls *Psykologiska studier I Om vänskapen & II Om känslan och viljan*, utgivna 1881 respektive 1885.¹³² Här är främst del två relevant, i vilken två av tredelningens kategorier kommer till uttryck. Nordvalls studie skiljer sig från de övriga källorna genom att

¹²⁸ Se speciellt: Rein, Thiodulf (1898), *Lärobok i psykologin för skolornas behof*. Helsingfors. Passim.

¹²⁹ Rein, Thiodulf (1891), *Försök till en framställning af psykologin eller vetenskapen om själen*. I. Helsingfors. Rein, Thiodulf (1891), *Försök till en framställning af psykologin eller vetenskapen om själen*. II. Helsingfors.

¹³⁰ Rein (1876), s. 2.

¹³¹ Kritiken har enligt Rein framförts av Herbart som liknade enligt detta vid romarnas personifiering av olika egenskaper i gudarna. Rein (1891), s. 236.

¹³² Nordvall, Adolf L. (1881/85), *Psykologiska studier*. I-II. Stockholm.

tänkandet saknas. Å andra sidan knyter studien an till för tredelningen centrala teman som förhållandet mellan känsla, vilja, drifter, passioner och begär samt problemet viljans frihet.

Det kortfattade häftet (34 sidor) *Grundlinier till psykologien*, skrivet av Schéele 1895, är upplagt på samma sätt som den lärobok som han utgav fyra år senare.¹³³ Från sidan tio och framåt behandlas i tur och ordning förnimmelsernas, känslornas och viljeyttringarnas psykologi. Att tredelningen här intar en central position står bortom varje tvivel. Frågan inställer sig om Schéeles skrift bör förstås som en förlaga till den fyra år senare utgivna läroboken. Det nästan identiska upplägget pekar i den riktningen.

1899 utgav Efraim Liljeqvist *Inledning till psykologien*.¹³⁴ Liljeqvist brukar kallas ”den siste boströmianen” men var mer nogräknat den siste boströmianske filosofiprofessorn, verksam som sådan fram till 1930.¹³⁵ Under 1890-talet hade han dock studerat sinnesfysiologi samt bedrivit studier i anatomi och experimentalpsykologi. *Inledning till psykologien* skall, enligt Nordin, förstås som ett försök att visa på boströmianismens förenlighet med den moderna naturvetenskapens och speciellt den empiriska psykologins resultat.¹³⁶ Texten, som är upplagd som en serie föreläsningar, diskuterar psykologin som vetenskap på ett principiellt plan, utifrån en utredning av grundbegrepp som *kunskap* och *vetenskap*. Tredelningen intar en perifer position och kommer t.ex. inte till uttryck i dispositionen. Å andra sidan genomsyrar kategorierna tänkande, känsla och vilja texten i sin helhet.¹³⁷ Dessa fungerar som självklara indelningar vilka löper genom hela texten utan att komma upp till diskussion.

Samma förhållande som i Liljeqvists text råder i C. L. Lohmanders avhandling *Om psykologien som vetenskap* från 1903.¹³⁸ Tredelningens kategorier lyser med sin frånvaro i dispositionen, men genomsyrar texten i sin helhet. Här kommer tredelningen till uttryck i diskussionen av förhållandet mellan subjektivitet och objektivitet:

Det är först när reflektionen börjar arbeta som differentieringen börjar, det är först *då* som motsatserna börja framträda såsom motsatser, och det är först *då* som vetenskapen födas. Det är först *då* som jag finner mitt ’jag’ *såsom* åskådande, *såsom* föreställande, *såsom* kännande och *såsom* viljande.¹³⁹

På ovan åskådliggjorda sätt fyller tredelningen här viktig funktion i diskursen samtidigt som den själv tas för given och aldrig kommer upp till diskussion.¹⁴⁰

---

¹³³ Schéele, Frans A. (1895a), *Grundlinier till psykologien*. Uppsala.

¹³⁴ Liljeqvist, Efraim (1899), *Inledning till psykologien*. Göteborg.

¹³⁵ Nordin (1981), s. 181.

¹³⁶ Nordin (1981), s. 185.

¹³⁷ Se speciellt: Liljeqvist (1899), ss. 27-34, 75.

¹³⁸ Lohmander, C. L. (1903), *Om psykologien som vetenskap: Ett försök till orientering*. Lund.

¹³⁹ Lohmander (1903), s. 34.

¹⁴⁰ Se för ytterligare passager där tredelningen kommer till uttryck: Lohmander (1903), s. 71 ff.

I *Den empiriska psykologien och det praktiska lifvet* från 1917 argumenterar Sydney Alrutz för behovet av en psykologisk institution i Uppsala.¹⁴¹ Texten kan läsas mot bakgrund av att Alrutz försökte, även om dessa försök misslyckades, etablera psykologin som akademisk disciplin. Utgångspunkten ligger i den experimentella psykologin och dess samhällsnytta. Tredelningen kan inte sägas spela någon betydande roll. Samtidigt går det att göra en del intressanta iakttagelser. Följande citat beskriver psykologins framväxt som vetenskap. ”Sedan den modärna psykologien på 1880-talet lösslet sig från den filosofiska spekulationen och blef en empirisk vetenskap, arbetar den i stor utsträckning med naturvetenskapliga metoder, med iakttagelse och experiment.”¹⁴² Citatet som beskriver psykologins lösgörande från den ”filosofiska spekulationen” blir intressant först i relation till vad som sägs längre ned i texten om psykologins uppgift.

Den fastställer vidare uppmärksamhetens och intressets natur och oerhörda betydelse för olika arter af psykiskt och fysiskt arbete; den analyserar minnets komplicerade funktion och undersöker dess omfattning och noggrannhet å olika områden; den studerar fantasi- och tankelifvets skilda former, äfvensom känslor och sinnesrörelser samt dessas inflytande på kroppsliga och själsliga processer; den undersöker det motoriska lifvets, viljelifvets, snabbhet, säkerhet och energi samt mer eller mindre i samband därmed distraktionen, påverkbarheten och suggestibiliteten.¹⁴³

Man hade kunna förledas till att tro att uppgörelsen med den ”filosofiska spekulationen” skulle omfatta en uppgörelse med tänkandet, känslan och viljan eftersom dessa kategorier för en nutida läsare kan tyckas väl så spekulativa. Här återfinns i själva verket dessa kategorier inom den empiriska psykologins undersökningsområde. Att tredelningens kategorier skulle hamna inom den mer rationalistiskt präglade, filosofiska psykologin är alltså inte nödvändigt.

1918 utkom Edvard Petrini *Psykologiska studier*, ett verk på 260 sidor.¹⁴⁴ Tredelningens kategorier kommer här återigen till uttryck. Föremål för undersökning är vad Petrini kallar *personlighetsfunktioner*. ”De ifrågavarande begreppen äro *förnimmande, strävan, vilja och böra*.”¹⁴⁵ Som vi sett har förnimmandet i tredelningen ofta utgjort underkategori till tänkandet medan strävan och ”börat” hört till viljan. I Petrini analys finns åtskilligt som passar väl in i tredelningens diskursiva struktur. Talet om själsfunktioner och verksamhetsyttringar, liksom betonandet av att dessa i realiteten utgör en helhet, känns igen från övrigt material.

---

¹⁴¹ Alrutz, Sydney (1917), *Den empiriska psykologien och det praktiska lifvet: Behovet af en psykologisk institution i Upsala*. Uppsala.

¹⁴² Alrutz (1917), s. 3.

¹⁴³ Alrutz (1917), s. 3 f.

¹⁴⁴ Petrini, Edvard (1918), *Psykologiska analyser*. Uppsala.

¹⁴⁵ Petrini (1918), *Företal*.

I Walter Fevrells nästan 300 sidor långa *Psykologien och människolivet* från 1933 kommer tredelningen återigen till uttryck.¹⁴⁶ Bland totalt åtta huvudrubriker återfinns dess kategorier i tre av dem; *Att vilja, handla och kunna*, *Att känna lust och olust*, *Att uppfatta, minnas, föreställa sig och tänka*. Liksom var fallet med flera av läroböckerna från första delen av 1900-talet utgör nervsystemet och sinnesorganen, som tidigare behandlats under tänkandet, här en egen rubrik. Dock är det anmärkningsvärt att tredelningen fortfarande 1933 intar en så pass central position i en akademisk text med detta omfång.

Den sista av de undersökta akademiska texterna utgörs av andra upplagan av Alf Nymans *Nya vägar inom psykologien* från 1943.¹⁴⁷ I sin helhet intar tredelningen en perifer position, också ur innehållslig synvinkel. Istället ligger Nymans text, inte minst vad gäller innehållsförteckningen, betydligt närmare de läroböcker som efter 1940 representerar en ny framställning av psykologin, baserad på psykologins specialisering.

Figur 11 (principskiss över innehållsförteckning)

Nyman <i>Nya vägar inom psykologien</i> (1943)
Gammal och ny psykologi Behaviorismen eller den yttre livsbildens psykologi Gestaltpsykologien eller fältpsykologien Dimensionspsykologin eller läran om sinnesenhet Psykoanalysen eller djuppsykologien Individualpsykologin eller den personliga livsstilens psykologi Karakterologien eller typläran Mass- och grupp-psykologien

Källa¹⁴⁸

I förhållande till läroböckerna ter sig Nymans text mer lik läroböcker efter 1950 än före. Därför skulle Nymans lärobok kunna fungera som ännu ett argument för ett brott, vad gäller framställningen av psykologin, efter 1940. Dock måste det här tas i beaktande att detta utgör andraupplagan och att förstaupplagan (som dessvärre tycks vara svår att få tag i) kom 1934. Andraupplagan, där förordet till såväl första som andraupplagan är inkluderat, antyder dock att inte allt för mycket ändrats i bokens upplägg. Därför bör Nymans text snarare knytas till 1930-tal och förstås som ett tidigt exempel på ett nytt förhållningssätt till psykologin.

¹⁴⁶ Fevrell, Walter (1933), *Psykologien och människolivet*. Stockholm.

¹⁴⁷ Nyman, Alf (1943) [1934], *Nya vägar inom psykologien*. 2a uppl. Stockholm.

¹⁴⁸ Nyman (1943).

Sammanfattande diskussion

Analysen syftade till att analysera tredelningen som diskursiv formation i vilken viljebegreppet ingår. Utgångspunkten låg i analys av läroböcker i psykologi utifrån deras övergripande diskursiva struktur. Som indikator användes innehållsförteckningarna även om viss hänsyn också togs till det rent textuella innehållet. Resultatet är slående. Under hela perioden, från den första läroboken som utkom 1824 till Landquists lärobok från 1940, intog tänkandet, viljan och för det mesta också känslan en central position såväl dispositionsmässigt som innehållsmässigt. Medan termerna skiftar visar det begreppsliga innehållet på större kontinuitet liksom tredelningen återkommer som uppdelning. När det i läroböckerna talades om viljan präglades talet av tredelningen som diskursiv struktur. Att tredelningen bör förstås som sammanhängande diskursiv formation visas av att tredelningens och viljebegreppets bortfall är interrelaterade diskursiva företeelser. Härmed är viljebegreppets problematik åskådliggjord så som den kommit till uttryck i uppsatsens inledning.

För att bredda undersökningen av tredelningens betydelse i den psykologiska diskursen sattes läroböckerna i relation till uppslagsverksartiklar på termen ”psykologi” samt övriga akademiska verk på temat *psykologi*.

Uppslagsverken styrker bilden av tredelningen som förefintlig diskursiv formation samt pekar, liksom läroböckerna, på tredelningens bortfall ur den psykologiska diskursen, även om detta skeende senareläggs till 1950-tal. Vad gäller akademiska texter på temat *psykologi*, som inte fallit under genren läroböcker, bekräftas bilden överlag av tredelningen som diskursiv formation före 1940.

Ett intressant spänningsförhållande ligger i att psykologins faktiska specialisering uteblir i läroböckerna före Bjelfvenstam (1947), medan den intar en central roll i framförallt uppslagsverksartiklar, men också i övriga texter, redan vid seklets början. En förklaring av läroböckernas enhetlighet är biografisk och innebär att de som skrev läroböcker helt enkelt läste igenom vad som skrivits tidigare för att sedan skriva något liknande. Ett stöd för tolkningen att tredelningens centrala roll i läroböckerna är genrestyrd ligger i att en del författare skrivit både läroböcker och uppslagsverksartiklar, där läroböckerna är mer präglade av tredelningen än uppslagsverksartiklarna. Denna förklaring blir emellertid lätt ytlig. En kanske mer trolig variant av genreförklaringen, är att det i uppslagsverken prioriterades att redogöra för psykologin som ämne och institution, medan läroböckerna riktade sig mer mot att lära ut psykologi som psykologiskt system eller teori om det mänskliga psyket. Diskrepansen mellan läroböckernas struktur och psykologins indelning föranleder dock vissa teoretiska reflektioner.

Åtminstone sedan Kant har det varit självklart för dem som ägnat sig åt psykologi, att på ett eller annat sätt förhålla sig till uppdelningen i tänkande, känsla och vilja. Ofta tycks den ha utgjort en självklar utgångspunkt vid reflektion över vad som konstituerar psyket eller själen. Indelningen av psykologin som ämne är av betydligt modernare datum och dateras rimligtvis till den tyska psykologins framväxt under senare delen av 1800-talet. Den process som den akademiska psykologins framväxt som institution utgör, har också en diskursiv sida i reglerandet och ordnandet av talet. Att tredelningen, reproducerad i en rad kanoniska, filosofiska verk, spelar en roll i detta diskursiva sammanhang är inte förvånande.

Min tolkning är att tredelningen under lång tid präglat själen eller psyket som problemkomplex. De tre kategorierna tänkande, känsla och vilja har utkristalliserats som tre grundförmögenheter, alternativt former av akter, som konstituerar psyket. Projektet att utforma tredelningens kategorier samt deras respektive underordnade komponenter till en koherent modell av det mänskliga psyket kommer jag att tala om som ett *kognitivt* projekt. Centralt för ett sådant projekt är att på ett logiskt konsistent sätt sammanföra en rad begrepp så att de tillsammans bildar en trovärdig modell av det mänskliga psyket. På motsvarande sätt kommer jag att tala om viljebegreppets *kognitiva* meningsinnehåll.

Tredelningen utgör ett komplex av representationer som under lång tid reglerat talet om det mänskliga psyket, och som fortsätter att utöva inflytande under 1800- och första halvan av 1900-talet. Snarare än att hamna i konflikt med psykologins begynnande specialisering har tredelningen befruktat och fungerat jämsides med den. Den uppgörelse med metafysik och spekulativ filosofi som skedde inom såväl filosofi som psykologi kring sekelskiftet förefaller inte ha träffat tredelningen i sin helhet. Som vi sett reproducerades dess kategorier till och med hos Sidney Alritz, som var bland de mest ivriga förespråkarna för experimentell psykologi i Sverige under det tidigare 1900-talet. Tredelningens plötsliga bortfall först efter 1940 ter sig mot denna bakgrund av stabilitet gåtfull. För att försöka närma mig de komplexa förhållanden som beredde väg för denna process kommer analysen att riktas mot viljan, den av tredelningens kategorier som är speciellt lämpad att belysa det komplexa förhållandet mellan filosofi och psykologi.

ANALYSDEL II – VILJEBEGREPPET

Tredelningen har hittills identifierats som en rigid diskursiv formation, konstituerande begreppet *psyke* som kognitivt projekt, förekommande på bred front i såväl läroböcker i psykologi som i uppslagsverksartiklar och akademiska texter på temat *psykologi*, från första hälften av 1800-talet för att sedan falla bort ur den akademiska psykologins diskurs någon gång under 1940- och 1950-talet. Med en central position i den psykologiska diskursen, som sträcker sig tillbaka till åtminstone medeltiden, har tredelning förmått göra sina egna frågor gällande som frågor värda eller rent av nödvändiga att ställa. Samtidigt har den överlevt det sena 1800-talets uppgörelse med idealism och metafysik. Tredelningen har onekligen under en mycket lång tid utövat stark attraktionskraft på tal och tänkande som försöker förstå det mänskliga psyket. Snarare än att den i Sverige före 1940, kastats över ända, har det rört sig om innehållsliga förändringar som aldrig på allvar förmått rubba tredelningen i sin helhet.

Mot bakgrund av tredelningens rigida position i den psykologiska diskursen kommer analysen nu att riktas mot en av dess kategorier, nämligen viljan. Som framgår av den grafiska materialförteckningen är produktionen av akademiska texter på temat *vilja* koncentrerad kring och strax efter sekelskiftet 1900. Björn Sahlin framhåller i artikeln ”Viljans sjukdomar, viljans skötsel”, att viljan seglade upp som något av ett filosofiskt modeämne vid denna tid, ett ämne som diskuterades vida utanför de akademiskt, filosofiska kretsarna.¹⁴⁹ Detta framkommer också av inledningen till Einar Tegens *Viljandet i dess förhållande till jaget och aktiviteten*: ”Vid en blick på den moderna psykologin möter man en hart när oöverskådlig mångfald av viljebegrepp och viljeteorier.”¹⁵⁰ Att viljan var en stor fråga i Sverige framgår också av att psykiatriprofessorn Théodule Ribots verk *Les maladies de la volonté* översattes till svenska 1883 under titeln *Viljans sjukdomar*.¹⁵¹ Likaså översattes Jules Payots *L'Education de la volonté* till svenska 1901 under namnet *Viljan och dess uppfostran*.¹⁵² I Hjalmar Söderbergs drama *Aftonstjärnan* låter han en av huvudpersonerna sitta och läsa just Landquists avhandling *Viljan* från 1908, något som ytterligare visar på problemets spridning.¹⁵³ Till viss del kan intresset för viljan härledas till den strömning som benämnts livsfilosofi. Filosofer som Arthur Schopenhauer, Friedrich Nietzsche och Henri Bergson har förknippats med denna riktning.¹⁵⁴

---

¹⁴⁹ Sahlin, Björn (2003) ”Viljans sjukdomar, viljans skötsel” i Nils Sjöstrand m.fl. (ed.), *Viljans frihet och mordets frestelse*. Stockholm.

¹⁵⁰ Tegen, Einar (1928b), *Viljandet i dess förhållande till jaget och aktiviteten*. Uppsala. S. 1

¹⁵¹ Ribot, Théodule (1890), *Viljans sjukdomar*. Stockholm.

¹⁵² Payot, Jules (1901), *Viljan och dess uppfostran*. Stockholm.

¹⁵³ Sahlin (2003), s. 83. Söderberg, Hjalmar (1977) [1912], *Aftonstjärnan*. Stockholm. S. 132 f.

¹⁵⁴ Angående livsfilosofin se: Schnädelbach (1999), ss. 172-198.

Även om problemkomplexet viljan skulle kunna analyseras som bestående av flera olika viljebegrepp kommer jag i analysen genomgående att tala om *viljebegreppet*. Skälet till detta är att ett sådant tillvägagångssätt underlättar förståelsen av viljekomplexets kopplingar till den filosofiska, respektive psykologiska diskursen. Snarare än att tala om skilda viljebegrepp kommer jag att beskriva olika problemkomponenter som står i relation till varandra på ett sådant sätt att spänningar uppstår. Den för analysdelen ledande frågeställningen kommer att vara på vilket sätt viljebegreppet är kopplat till det mer klassiskt filosofiska problemkomplexet viljan. Hur hanteras viljebegreppets filosofiska meningsinnehåll i talet om viljan i framför allt läroböckerna? En förväntning vore att det i texter med explicit psykologiska anspråk görs upp med viljeproblematikens mer metafysiskt, moraliskt och idealistiskt präglade meningsinnehåll, som ett led i det allt högljuddare kravet på vetenskaplighet.

Utarbetande av viljebegreppet

Som nämnts tidigare är viljan den av tredelningens kategorier som ges minst utrymme i läroböckerna. Till skillnad från tänkandet, där det finns utrymme för empiriska forskningsresultat, som hjärnans och sinnenas funktioner och fysiologiska uppbyggnad, är viljan mer filosofiskt präglad. I Larssons lärobok (1896) diskuteras *viljelivet* i bokens fjärde avdelning på endast fem sidor. Dispositionen ser ut som följer:

Figur 12 (principskiss över avsnittet om viljan)

Fjärde avdelningen Viljelivet
§ 23. Viljan såsom särskild själsförmögenhet
§ 24. Automatiska rörelser, reflexrörelser
§ 25. Momenten i en viljeyttring
§ 26. Lägre och högre former av viljeyttringar
§ 27. Viljans frihet

Källa¹⁵⁵

I de två första paragraferna definieras viljan som en av själens tre förmögenheter liksom den avgränsas från reflexrörelser som anses utgöra endast fysiska reaktioner, oavhängiga viljan. I detta skede av analysen är emellertid de tre sistnämnda paragraferna speciellt relevanta. Om dessa läses som tre problemkomplex och om man försöker lägga sig så nära texten som möjligt kan de illustreras på följande sätt.

¹⁵⁵ Larsson (1896).

Figur 13 (principskiss över viljebegreppet)

Momenten i en viljeyttring	Lägre och högre former av viljeyttringar	Viljans frihet
Syftesmålsföreställningen Rörelseföreställningen Viljeimpulsen Muskelrörelsen	Drift Begär Vilja i inskränkt mening (Handling i egentlig bemärkelse)	Indeterminism – Determinism

Källa¹⁵⁶

Syftesmålsföreställningen innebär föreställningen om det mål som skall uppnås genom viljeyttringen, ett mål vars uppnående förknippas med en känsla av lust. Vidare involverar viljeyttringen föreställningen om den rörelse som skall leda till det uppställda målet, samt viljeimpulsen genom vilken viljan bestämmer sig för själva utförandet. Som ett sista steg i viljeyttringen följer själva den fysiska muskelrörelsen.

Lägre och högre former av viljeyttringar graderas från den djuriska driften till handlingen i egentlig bemärkelse. Driften är oreflekterad och drivs ofta av att den handlande vill ta sig ur ett obehagligt tillstånd, som t.ex. hunger. I begäret är den handlande tydligt men ensidigt medveten om målet som skall uppnås. När syftesmålsföreställningen är kombinerad med andra hänsyn rör det sig om ”vilja i inskränkt bemärkelse”. Först när den handlande väljer mellan flera konkurrerande motiv rör det sig om handling i egentlig bemärkelse.

Larsson framhåller att de flesta är överens om att den, vars handlande ensidigt behärskas av ett motiv är mer ofri än den vars handlande bestäms av många motiv. När frågan kommer att handla om huruvida den handlande i ett givet ögonblick kunde ha handlat annorlunda än han gjorde utgörs emellertid kärnan av det klassiska problemet determinism-indeterminism. Antingen gäller kausallagen varpå det inte finns utrymme för mänsklig frihet eller så gäller den mänskliga friheten varpå kausallagen är falsk eller ofullständig. Ur teologisk synvinkel svarar kausallagen dock mot Guds allsmäktighet.¹⁵⁷ Utan att säga huruvida problemet är en uppgift för psykologin eller inte framhåller Larsson att det är en uppgift för filosofin i sin helhet.

Hur ser kopplingen mellan viljebegreppets psykologiska och filosofiska meningsinnehåll ut? Tredelningen har tidigare tolkats som ett problemkomplex där den centrala uppgiften blir att konstruera en koherent modell av det mänskliga psyket, som inkluderar en förklaring av hur psykets olika delar och moment förhåller sig till varandra. Denna aspekt av tredelningen har beskrivits som ett *kognitivt* projekt. Ett motsvarande företag kan ses i försöket att presentera en trovärdig modell av viljeyttringen. Projektet ledsagas av frågor som; Vad innebär det att vilja något? Vilka är viljeyttringens olika moment? Hur förhåller sig dessa

¹⁵⁶ Larsson (1896).

¹⁵⁷ Antingen gäller den fria viljan och Gud är inte allsmäktig eller så är Gud allsmäktig varpå människan inte är fri och ansvarig. Larsson tar upp både kausallagen och Guds allsmäktighet. Se: Larsson (1896), s. 44.

moment till psykets övriga yttringar? Därutöver svarar viljebegreppet i läroböckerna på frågan om och i så fall hur det är möjligt att rangordna olika viljeyttringar i högre och lägre. Denna hierarkiska uppdelning gränsar till att ges en moralisk innebörd även om en sådan läsning inte är självklar.¹⁵⁸ Viljeyttringens moment samt den hierarkiska uppdelningen i olika viljeyttringar är interrelaterade och fyller båda viktiga funktioner i försöket att utarbeta en koherent och trovärdig modell av viljan. Dessa kommer att beröras mer utförligt längre fram i samband med genomgången av de tidigare läroböckerna, som i linje med sin idealistiska prägel ger större utrymme åt viljeyttringarnas hierarkiska meningsbetydelse. Närmast kommer dock förhållande mellan den kognitiva modellen av viljan och problemet viljans frihet, att granskas närmare.

I förhållande till de två första problemkomplexen intar problemet med viljans frihet en särställning. Å ena sidan refereras problemet viljans frihet som en del av projektet att utforma en trovärdig modell av vad som händer i det mänskliga psyket när en människa vill något. Å andra sidan finns det, genom att problemet viljans frihet i läroböckerna så gott som alltid behandlas separat som ett enskilt tema, en tydlig gränsdragning mellan dess problematik och den kognitiva problematiken. Problemet viljans frihet är inkluderat genom att ingå i viljebegreppets övergripande kontext samtidigt som det är exkluderat genom att beskrivas som specialproblematik vilken till synes inte spelar någon egentlig roll i det kognitiva projektet viljan. Varför är viljans frihet ändå inkluderad hos Larsson? Är frihetsproblemet så djupt rotat i viljebegreppet som historiskt problemkomplex, att det genom sin blotta traditionstyngd förmår göra sig gällande som något nödvändigt att omnämna, eller är det relaterat till det kognitiva problemet viljan på ett mer intrikat sätt så att det ändå, trots allt, genomsyrar dess problematik?

Viljan som kognitivt projekt och problemet viljans frihet

Ett sätt att närma sig denna fråga är att jämföra Larssons lärobok från 1896 med en annan av hans texter, nämligen *Viljans frihet* skriven 1899, alltså endast tre år senare.¹⁵⁹ Den för texten ledande frågan är, vilket titeln anger, viljans frihet, det vill säga determinism kontra indeterminism. Larsson framhåller att vad som står på spel inte är något annat än själva livets moraliska betydelse, en fråga värd att strida för. ”Och dock vill jag rent ut bekänna, att jag icke kan frigöra mig från detta praktiska intresse i afseende på frågan om viljans frihet. Jag

---

¹⁵⁸ Som vi skall se har idén om högre och lägre former av viljeyttringar i läroböcker från tiden kring sekelskiftet inte samma moraliska innebörd som i de idealistiskt hållna läroböckerna. I böckerna från tiden kring sekelskiftet ligger det närmare att förstå högre och lägre som mer och mindre komplexa viljeyttringar.

¹⁵⁹ Larsson, Hans (1899), *Viljans frihet*. Lund.

har, när jag tänker på denna fråga, alltid känslan af att det gäller ens väl och ve, att jag måste värja mig – strida för livet.”¹⁶⁰ Denna fråga, värd att strida för, är för Larsson i högsta grad relaterad till den kognitiva modellen av viljan, och i förlängningen till tredelningen. För Larsson är viljan betraktad som viljeförlopp och viljeakt en realitet som inte går att begripa utan att man antar viljans frihet. Om determinismen skulle gälla vore fallet följande: ”Så snart man väl börjar introspektivt betrakta viljeförloppet, börjar detta, från att vara det naturligaste i världen, att synas oförklarligt. Man ej blott upptäcker, att bakom viljeakterna försiggå vissa arrangementer i föreställningsläget, utan viljeakten synes i sig själf omöjlig.”¹⁶¹ Passagen visar hur tätt sammanflätade det kognitiva projektet viljan och problemet med viljans frihet är. Snarare än att utesluta varandra ingår talet om viljeakter samt förhållandet mellan viljan och andra själsförmögenheter i den deduktion som fastslår viljans frihet och genom vilken våra alldagliga erfarenheter av viljan först begripliggörs.¹⁶²

På frågan om hur viljans frihet är relaterad till viljan som kognitivt problemkomplex lyder svaret, när det gäller Larssons lärobok, att den inte utgör ett perifert sidofenomen som omnämns bara av konvention eller på grund av att genren så kräver. Istället genomsyrar det och driver i hög grad viljan som kognitiv problematik. För Larsson var viljans frihet ett i allra högsta grad levande problem och det kognitiva projektet viljan utformas inte oavhängigt problemet viljans frihet.

Detta gäller alltså exemplet Larsson som pekar mot att det kognitiva projektet inte är oavhängigt utan snarare drivs av klassiska filosofiska problem som under århundraden funnits med i den filosofiska diskursen. Förvisso, men hur förhåller det sig då med de andra läroböckerna?

Larsson var inte den ende läroboksförfattaren som hyste ett specialintresse för viljan och speciellt för viljans frihet. Andra exempel är Schéele (1899), Ahlberg (1925) och Landquist (1940). En jämförelse mellan deras respektive läroböcker visar att viljeyttringarna i förhållande till omedvetna reflexrörelser samt viljeyttringens olika moment, diskuteras i samtliga fall. Termerna är inte exakt desamma men modellerna är innehållsligt likartade och presenterar en uppdelning av viljeakten i *motiv*, *överläggning*, *beslut* och *utförande*. De två tidigare läroböckerna diskuterar också viljeyttringen i termer av *lägre* och *högre*. Att diskussionen inte återfinns hos Landquist 1940 skulle kunna förklaras med att rangordningens nästan teleologiska drag var alltför svårsmälta för att inkluderas i en lärobok i psykologi 1940.

---

¹⁶⁰ Larsson (1899), s. 11.

¹⁶¹ Larsson (1899), s. 9.

¹⁶² För förhållandet till andra själsförmögenheter se här också: Larsson (1899), s. 12 f.

Intressant är dock att problemet med viljans frihet återfinns i samtliga tre läroböcker. Om något så hade förväntningen varit att framställningen av viljan som psykologisk problematik skulle göra upp med det metafysiska problemet viljans frihet. Istället finns denna problematik med så länge viljan finns med som en del av tredelningen. Efter att modellen av viljeaktens olika moment framställts förefaller detta undantagslöst följas av frågan om huruvida handlingen som viljeakten utmynnar i är fri eller inte. Schéele antar "[...] att denna viljeakt kan vara yttring af en *fri vilja*, som med relativ självständighet väljer mellan de olika möjligheterna."¹⁶³ Ahlberg driver med stort patos frågan om viljans frihet, här efter att ha diskuterat viljan som del i forandet av karaktären. "Karaktärsdaningens problem för oss till en annan fråga, vars räckvidd går långt utanför psykologin, en fråga, som griper in på snart sagt alla mänskliga livsområden och är en av filosofins allra djupaste och mest centrala, frågan om *viljans frihet*."¹⁶⁴ Här framkommer vilken oerhört stark position problemet med viljans frihet har i den filosofiska diskursen. Liksom sina föregångare kastar sig också Landquist in i denna fråga.

Då det tillkommer varje empirisk vetenskap att forma sin uppfattning om varje objekt för undersökning enligt de processer, som verkligen äga rum inom detta objekt, så är determinismen i ovan angivna bemärkelse [det vill säga att människan är ofri för att hennes handlande är orsaksstyrt] en ovetenskaplig åskådning: den gör sig skyldig till en falsk analogi.¹⁶⁵

Märk väl att det inte är problemet med viljans frihet som uppfattas som ovetenskapligt utan determinismen. Den psykologiska diskursen eller annorlunda uttryckt, det psykologiska talet, blir hos Landquist till det redskap med vars hjälp problemet viljans frihet ges legitimitet, liksom det också blir det enda redskap utifrån vilket viljeproblematikens paradoxer kan lösas.

Den kognitiva modellen av viljan kan i dessa läroböcker inte sägas fungera oavhängigt frihetsproblematiken utan istället visar sig dessa som sammanvävda, ömsesidigt närande varandra. Som redan framhållits utgjorde viljan och speciellt viljans frihet något av ett specialintresse för samtliga av dessa författare.¹⁶⁶ Nedan kommer deras respektive skrifter på temat *vilja* att diskuteras. På ett intressant sätt visar dessa texter på inte bara hur interrelaterade den kognitiva modellen av viljan och problemet med viljans frihet är, utan också hur dessa förstärker varandras legitimitet. Schéeles *Om viljans frihet* och *Viljans*

---

¹⁶³ Schéele (1899), s. 72.

¹⁶⁴ Ahlberg (1925), s. 134.

¹⁶⁵ Landquist (1940), s. 144.

¹⁶⁶ Utöver dessa kan filosofen Vitalis Norström nämnas som den i Sveriges som, kanske framför andra, kan betecknas som livsfilosof. Norström skrev ingen lärobok i psykologi och kommer därför inte att tas upp närmare till diskussion här. Däremot utgjorde viljan och viljans frihet för honom centrala problem som behandlas bland annat i *Om viljans frihet* från 1917. Se: Persson (1994), s. 189 ff. Norström, Vitalis (1917), *Om viljans frihet*. Stockholm.

psykologi, båda från 1895, antyder dels den vikt som tillmäts problemet viljans frihet, dels hur lösningen på detta problem går via psykologin.¹⁶⁷ Genom att omstöpa viljebegreppet i en mer psykologisk terminologi blir det för Schéele möjligt att formulera en mer trovärdig teori som visar på viljans frihet. Ahlbergs *Viljans frihet från transcendentalfilosofiens ståndpunkt* visar redan i inledningen på såväl viljeproblematikens som filosofins koppling till psykologin.¹⁶⁸

Varje filosofiskt problem måste ha sin utgångspunkt i psykologiska betraktelser. 'Psykologien är' säger Vitalis Norström, 'det stora blandningsbäcken, i vilket alla fackvetenskaperna avlämna sitt innehåll. Utan psykologiska synpunkter och kategorier förmår filosofien icke taga ett steg framåt'.¹⁶⁹

Några rader ner gör Ahlberg följande uttalande:

Det är här icke fråga om att åter ställa psykologien i beroende av filosofiska spekulationer, från vilka den under mödosam kamp frigjort sig; tvärtom är förhållandet det, att filosofien måste stå i ett visst beroende av psykologien. Filosofien måste ha sin utgångspunkt i psykologiska betraktelser – så långt äro snart sagt alla ense.¹⁷⁰

När Ahlberg diskuterar viljans frihet drivs själva frihetsproblemet in i det kognitiva projektet viljan så att detta bildar svaret på frågan om viljans frihet, ett svar som enligt Ahlberg bygger mer på filosofins beroende av psykologin än tvärt om.

På ett liknande sätt som hos Ahlberg drivs frågan om viljan av Landquist utifrån psykologiska resonemang. Redan avhandlingens titel: *Viljan: En psykologisk-etisk undersökning*, åskådliggör flera spänningsförhållanden.¹⁷¹ Genom särskrivningen *psykologisk-etisk* antyds att arbetet gör såväl psykologiska som etiska anspråk. Samtidigt som det psykologiska och det etiska binds samman hålls de också isär. I företalet visar det sig dock att det är problemet med viljans frihet som utgör föremål för undersökning, men att Landquist föredragit titeln *Viljan* framför det mer mångtydiga *Friheten*. Landquist kommenterar undersökningens upplägg:

Jag har lagt hufvudvikten vid det psykologiska. Jag har ansett, att hur många gånger än ämnet varit behandladt, här likvisst var något att göra. De flesta bearbetningar förefalla mig just i psykologiskt afseende oriktiga, ofullständiga, svaga. [...] Föreliggande arbete vill sålunda vara mer psykologiskt än spekulativt. Den metafysisiska och den kunskapsteoretiska diskussionen har jag, så vidt det lät sig göra, utelämnat.¹⁷²

Formuleringarna påminner om Ahlbergs uppfattning om att psykologin frigjort sig från den spekulativa filosofin. Den väg som återstår i försöket att lösa viljeproblemet, går via psykologin. Problemet viljans frihet är inte inaktuellt utan vad som står på spel är fortfarande

---

¹⁶⁷ Schéele, Frans A. (1895c), *Viljans psykologi med pedagogiska tillämpningar*. Uppsala. Schéele, Frans A. (1895b), *Om viljans frihet: Grundlinjer till föreläsningar*. Uppsala.

¹⁶⁸ Ahlberg, Alf (1915), *Viljans frihet från transcendentalfilosofiens ståndpunkt*. Stockholm.

¹⁶⁹ Ahlberg (1925), s. 5.

¹⁷⁰ Ahlberg (1925), s. 5.

¹⁷¹ Landquist, John (1908), *Viljan: En psykologisk-etisk undersökning*. Stockholm.

¹⁷² Landquist (1908), *Företal*.

den naturvetenskapliga världsbilden å ena sidan och moralens möjlighet å den andra. Den kognitiva modellen av viljan och problemet viljans frihet är inte åtskilda utan sammanvävda och tvingas sida vid sida bemöta kravet på förändring inom den filosofiska och den psykologiska diskursen snarare än att de spelas ut mot varandra. Detta antyder en mekanism, nämligen den att viljebegreppet, som psykologiskt problemkomplex, inte hade haft den framskjutna position det hade om det inte vore för just dess starka koppling till det filosofiska problemet viljans frihet.

Analysen av förhållandet mellan den kognitiva modellen av viljan och det filosofiska specialproblemet viljans frihet har givit värdefull information i sökandet efter förhållandet mellan filosofi och psykologi kring sekelskiftet. Som flera av citaten visat blev det viktigt för psykologin att ta avstånd från filosofisk spekulering. Ett rimligt antagande vore därför att ett avståndstagande från problemet viljans frihet borde följa eftersom det sedan länge utgjort ett av metafysikens centrala problem. Vidare vore detta ett naturligt steg mot en mer empiriskt inriktad psykologi. Mot förmodan visade sig dock problemet viljans frihet spela en positiv roll i den psykologiska diskursen, som intensifierades genom produktionen av en rad psykologiskt orienterade teorier om viljans frihet. Vilka var då de ”tidigare uppfattningar” mot vilka kritiken för ovetenskaplig, filosofisk spekulering riktades?

Viljebegreppets hierarkiska meningsinnehåll

Föreliggande analysdel har hittills koncentrerat sig på texter av författare med ett speciellt intresse för problemet viljans frihet. Det konstaterades att den kognitiva modellen av viljan var sammanflätad med problemet viljans frihet på ett sådant sätt att viljans problematik i sin helhet reproducerades, aktualiserades och förstärktes. Ännu återstår diskussionen om den ovan skisserade mekanismen håller streck också när det gäller texter skrivna av författare som inte ägnade sig åt viljan som specialproblem. I synnerhet gäller detta äldre, mer idealistiskt präglade texter. Analysen involverar det kognitiva projektets fortsatta koppling till dels problemet viljans frihet, dels den hierarkiska uppdelningen av viljans moment i högre och lägre. Speciellt i 1800-talstexter är dessa två aspekter tätt sammanflätade.

Som jag redan nämnt kan idealismen sägas ha en andlig-teleologisk verklighetssyn. Efter Kants kopernikanska revolution, då fokus försköts från hur världen är konstituerad till hur det mänskliga medvetandet är konstituerat för att kunna uppfatta världen så som det gör, präglades hela 1800-talet av ett intresse för just jaget eller subjektet. För idealismen överlag gällde att jaget inte förändrades godtyckligt utan i en viss riktning, mot någonting högre,

liksom att detta högre var av andlig och inte materiell art. Härefter ligger den andlig-teleologiska verklighetssynen, något som Nordin poängterar:

Människan uppfattas som ett sinnligt-förnuftigt väsen. Ställd mellan det lägre, sinnliga och det högre, förnuftiga gäller det för henne att övervinna eller subordnera det förra och sträva efter det senare. Människans sanna verklighet finns i den högre världen, i det andliga, det förnuftiga, hos Gud. Det sinnliga är samtidigt det själviska och individuella vilket måste besestras eller åtminstone disciplineras till förmån för det allmänna, det sedliga och det heliga.¹⁷³

I den idealistiska verklighetsuppfattningen hade idén om utveckling i allra högsta grad en moralisk innebörd. För många blev målet med människans utveckling frihet vilket också innebar frihet från lägre sinnliga behov. Poängen med den skisserade verklighetsuppfattningen är att den visar hur såväl viljans frihet som en hierarkisk uppfattning av de olika viljemomenten går hand i hand med det kognitiva projektet viljan. Även om 1800-talsidealismen stod i motsättning till olika former av naturalism går det inte att vid tiden före 1880 i Sverige tala om en motsättning mellan ett mer idealistiskt tal om psyket och ett mer empiriskt sådant. Det mer empiriskt präglade talet om psyket, som stod i opposition mot den idealistiska filosofin, fick utifrån det här granskade materialet sett, sitt genomslag först under 1890-talet. Därför är det i det närmaste självklart att den kognitiva modellen av viljan är sammanflätad med såväl problemet viljans frihet som uppdelningen i högre och lägre former av viljande, eftersom dessa teman utgjorde centrala komponenter i den idealistiska filosofin. I de tidiga läroböckerna finns det gott om exempel på detta. Här först Snellman (1837):

Andens allmännaste karakter är Frihet. Andens Begrepp innehåller derföre, att han kan draga sig tillbaka ifrån all bestämning (sinnliga intryck, bestämda föreställningar, begär o. s. v.), endast bero på sig.¹⁷⁴

sedan Lindhult (1843):

Viljan i dess första gestalt är alltså blott *i sig* (potentialiter) Fri; men då Viljans sanna Frihet är dess rätta Mål, så måste ock denna Frihet efter hand allt mer och mer framlysa uti och förädla Viljans enskilda Beskaffenhet. Äfven Viljan innesluter således i sig en bestämd utveckling.¹⁷⁵

Cleve (1854):

Då mennisko-andens egendomliga varelse- och verknings-sätt är frihet, *tillhör det Psykologin att inom människans allmänna väsende särskilja de olika bestämningar och förmögenheter, hvarigenom det för henne blir möjligt att sålunda vara och verka*. Till följe häraf måste denna vetenskap skärskåda: 1:mo: Individiden eller anden såsom ännu bestämd och beroende af naturliga förhållanden; 2:do: Det sjelfmedvetna subjektet eller anden såsom verksam för sin befrielse från naturens band; 3:tio: Förnuftet eller anden såsom förmåga att uppfatta och för sig bestämma sitt ändamål; 4:to: Viljan eller anden såsom förmåga att genom sjelfbestämning söka förverkliga detsamma; 5:to: Personen eller anden såsom förnuftigt viljande, d. ä. fri.¹⁷⁶

---

¹⁷³ Nordin (1987), s. 420.

¹⁷⁴ Snellman (1837), s. 147.

¹⁷⁵ Lindhult (1843), s. 131.

¹⁷⁶ Cleve (1854), s. 22 f.

och Ribbing (1861):

Menniskan är ett på bestämdt sätt och i viss grad af fullkomlighet medvetande och fritt verksamt väsende; eller: ett *sinnligt-förnuftigt* väsen.¹⁷⁷

Citaten visar på hur den idealistiska psykologin genomsyras av en teleologisk-andlig verklighetsuppfattning där den kognitiva modellen av viljan sammanflätas dels med idén om viljans frihet, dels med en hierarkisk viljeuppfattning där det gäller att frigöra sig från det lägre sinnliga och höja sig mot det högre andliga. Även om specialproblematiken determinism-indeterminism omnämns också i dessa skrifter är det tydligt att subjektets autonomi spelar en mer avgörande roll. När senare läroboksförfattare vände sig mot vad de uppfattade som spekulativt och ovetenskapligt rymmer detta sannolikt en kritik av just den andlig-teleologiska verklighetsuppfattning som postulerar anden som till sitt väsen frihet. Likaså tonas det hierarkiskt-teleologiska draget i viljebegreppet ned i senare läroböcker. Förvisso kvarstår idén om lägre drifter och passioner i förhållande till det friare förnuftiga och andliga, men avskalat på mycket av sitt teleologiska meningsinnehåll. I de senare läroböckerna bör talet om lägre och högre viljeyttringar snarare förstås i betydelsen av mer eller mindre komplexa viljeyttringar.

Det har tidigare visats hur den kognitiva modellen av viljan är interrelaterad med specialproblematiken viljans frihet. Nu har det visat sig att också den idealistiska 1800-talsfilosofin präglades av ett viljebegrepp där den kognitiva modellen av viljan är tätt sammanflätad med uppfattningen om den fria viljan samt också med en stark hierarkisk-teleologisk viljeuppfattning, vilket må vara speciellt utmärkande för den idealistiska filosofin. På ett utpräglat sätt drivs projektet att formulera en trovärdig modell av viljan, i den idealistiska filosofin, av just idén om anden som till sitt väsen frihet. Först detta antagande ligger till grund för människans väg mot förnuft. Således drivs den kognitiva modellen av viljan av grundantagandet om andens frihet snarare än att viljebegreppet sammanfogas på ett sådant sätt att viljans frihet skall kunna postuleras.

Att viljebegreppet i den idealistiska filosofin är nära kopplat för att inte säga oskiljaktigt från viljans frihet samt en hierarkisk viljeuppfattning, förvånar inte. Distanserandet från idealism och metafysik, som skedde inom såväl den filosofiska som den psykologiska diskursen var en process som i Sverige påbörjades först i samband med den idealistiska filosofins nedgång under 1880-talet och framåt. Mer överraskande är den nära kopplingen mellan den kognitiva viljemodellen och problemet viljans frihet under 1890-tal fram till och

---

¹⁷⁷ Ribbing (1861), s. 6.

med Landquists lärobok 1940. Snarare än att distansera sig från det metafysiska problemet viljans frihet, spelar det en positiv roll vid utformandet av en trovärdig modell av viljan.

Med hänsyn till samtliga läroböcker finns det endast tre där det kognitiva projektet viljan inte är relaterad till problemet med viljans frihet. Dessa är Alf Hildingers *Psykologi* (1922), Georg Brandells *Psykologi* (1927) samt Westerlins *Psykologi* (1936).¹⁷⁸ Att samtliga är från tiden efter 1920 förvånar inte. Som vi sett visar en genomgång av *Svensk bokkatalog* att det var först efter 1920 som specialiseringen av psykologin började slå igenom. Hos alla tre ligger fokus på viljan som kognitivt problemkomplex, varpå problemet viljans frihet helt enkelt är utelämnat. Medan Brandells lärobok visar på tydligare kopplingar till filosofin (t.ex. diskuteras förhållandet mellan kropp och själ), präglas Hildingers och Westerlins framställning mer av experimentalpsykologin.¹⁷⁹ Mot dessa tre läroböcker står Ahlberg (1925) och Landquist (1940), vilka båda diskuterar problemet viljans frihet. Är det då rimligt att tolka Hildingers, Brandells och Westerlins läroböcker som indicier på den psykologiska diskursens frigörelse från den filosofiska diskursen? Här bör man komma ihåg att trots att problemet viljans frihet utelämnats så är samtliga tre författare kvar i tredelningen liksom Brandell också diskuterar problemet kropp-själ som utgör en filosofisk specialproblematik i lika stor utsträckning som problemet viljans frihet. Rimligast är att tolka dessa tre läroböcker som tidiga tecken på den successiva framväxten av en specifik akademisk, psykologisk diskurs. Sett i ett större perspektiv räcker detta dock inte för att hävda den psykologiska diskursens frigörelse från den filosofiska eller för att vederlägga tesen om att den akademiska, psykologiska diskursen före 1940 var nära förankrad i den filosofiska diskursen.

Det är alltså enligt min mening felaktigt att påstå att det kognitiva problemet viljan frigjordes från sitt filosofiska meningsinnehåll för att fortleva i den psykologiska diskursen. I de flesta fall var det kognitiva problemet viljan så intimt förankrat i filosofiska grundproblem att dessa följdes åt och reproducerade varandra i det psykologiska talet om viljan. Innan frågan lämnas kommer jag dock att gå igenom ett antal uppslagsverksartiklar på termen ”vilja”, för att där undersöka kopplingen mellan viljebegreppets kognitiva problematik och frågan om viljans frihet.

---

¹⁷⁸ Hildinger, Alf (1922), *Psykologi*. Stockholm. Brandell, Georg (1927), *Psykologi*. Stockholm. Westerlin (1936).

¹⁷⁹ Brandell (1922), s. 20 ff.

Nära sammanflätade, men ändå olika problemkomplex

Eftersom viljebegreppets kognitiva meningsinnehåll visat sig vara relaterat till den klassiska frågan om viljans frihet på ett så pass fundamentalt plan vore en invändning att dessa egentligen inte går att åtskilja utan att det i själva verket rör sig om ett och samma problemkomplex. Problemet med viljans frihet har utifrån ett sådant perspektiv aldrig ansetts vara något annat än just den kognitiva modellen av viljan. Mot denna invändning kan framhållas att det finns empiriska belägg för att, trots att problemen är interrelaterade, tala om viljans frihet som något av ett specialproblem. I första upplagan av *Nordisk familjebok* står olika artiklar under termerna ”vilja”, ”frihet” och ”determinism”.¹⁸⁰ Under termen ”frihet” refereras till termerna ”determinism” och ”indeterminism” samt speciellt till termen ”vilja” för information om viljans frihet. Under ”determinism” går att läsa följande distinktion:

Determinism (Med. Lat. *determinismus*, af Lat. *determinare*, begränsa, bestämma), den åsigt enligt hvilken den menliga viljan saknar frihet, i betydelsen af en förmåga af val mellan *olika* möjliga bestämningsgrunder (motiv), samt i alla möjliga fall är med teoretisk (ofri) nödvändighet förutbestämd till att i sin verksamhet fortgå i en viss riktning. Denna nödvändighet kan fattas antingen såsom beroende på viljans gifna motiv, och i sådan måtto såsom en inre, eller ock såsom af motiven oberoende, och således en yttre. Den förra åsigten kallas determinism i inskränkt bemärkelse, den senare fatalism.¹⁸¹

Här framgår hur problemet viljans frihet sett som determinism-indeterminism är relaterat till den kognitiva problematiken genom att bli en fråga om motiv. Frågan reses huruvida determinismen betyder att viljan determineras oberoende eller beroende av motiven. På motsvarande sätt framhålls att indeterminismen eller viljans frihet innebär viljans förmåga att välja mellan olika bestämningsgrunder, inte att besluta sig oavhängigt dessa. Dessa diskussioner pekar i riktningen att den kognitiva modellen av viljan utgör ett svar på frågan om viljans frihet. Flertalet artiklar på temat i första utgåvan av *Nordisk familjebok* är författade av L. H. Åberg. På termen ”vilja” ges viljans frihet explicit sett lite utrymme. Istället diskuteras de komponenter som identifierats som ingående i det kognitiva problemkomplexet viljan, dvs. beslutsprocessen samt högre och lägre former av viljeyttringar. Liksom Larsson framhöll, poängteras också här att den mer komplexa viljeyttringen, där

---

¹⁸⁰ När det gäller dessa termer tenderar den mer omfattande diskussionen att föras under termerna ”vilja” och ”determinism”. Under termen ”indeterminism” saknas artikel. Istället hänvisas till ”determinism”. Under ”frihet” finns från första till och med tredje upplagan av *Nordisk familjebok* korta summariska artiklar som också hänvisar till ”vilja” och ”determinism”. Efter tredje upplagan försvinner ”frihet” som uppslagsord överlag i svenska uppslagsverk för att inte återkomma förrän i *Nationalencyklopedin*. Analysen kommer därför att ta fasta på artiklarna under ”vilja” och ”determinism”. Se här för förstaupplagan av *Nordisk familjebok*: Åberg, Lawrence H. (1893), ”Vilja”, *Nordisk familjebok*, band 17. 1a uppl. Åberg, Lawrence H. (1882), ”Frihet”, *Nordisk familjebok*, band 5. 1a uppl. Åberg, Lawrence H. – Östrand, E. J. (1880), ”Determinism”, *Nordisk familjebok*, band 3. 1a uppl. Se också de två summariska artiklarna på ”frihet” i andra och tredje upplagan av *Nordisk familjebok*: Åberg, Lawrence H. (1908), ”Frihet”, *Nordisk familjebok*, band 8. 2a uppl. Hellström, C. (1927), ”Frihet”, *Nordisk familjebok*, band 3. 3e uppl.

¹⁸¹ Åberg – Östrand (1880).

subjektet väljer mellan många motiv, är friare genom att medvetenheten om olika valmöjligheter är större.

I första utgåvan visar de olika termerna på ”vilja” på ett komplext förhållande. Å ena sidan antyder de olika uppslagstermerna att det inte rör sig helt och hållet om samma problematik. Denna tes styrks vidare av den innehållsliga diskrepansen. Termerna ”frihet” och ”determinism” anknyter mer direkt till temat viljans frihet medan termen ”vilja” i större utsträckning behandlar viljan som kognitivt problemkomplex. Å andra sidan är detta problemkomplex alltid nära relaterat till viljans frihet, liksom det ingår i den kognitiva problematiken att ge någon form av svar på problemet ”viljans frihet”.

I andra upplagens artikel på termen ”vilja”, skriven av Schéele står, liksom i första upplagens artikel, viljan som kognitivt problemkomplex i centrum. Samtidigt framgår också här dess koppling till problemet viljans frihet. ”Ledda af det ensidiga förkastandet af begreppet själsförmåga och påverkade af tidens deterministiska riktning, söka de fleste nutida psykologer på ett eller annat sätt reducera viljeyttringarna till någon af de öfriga hufvudarterna af själsfunktioner.”¹⁸² Schéele förefaller ha svårt att acceptera en modell av viljan som leder till determinism. Frågan är vilka de ”nutida psykologer” är, mot vilka Schéele riktar sin kritik. Eventuellt ger andra upplagens artikel på ”determinism”, skriven av E. Stave uttryck för denna strömning. I förhållande till mekanisk determinism talas det här för första gången i *Nordisk familjebok* om en psykologisk determinism. ”En mera *psykologisk determinism* förbiser ej den egendomliga art af kausalitet, som höjer personligheten öfver naturmekanismen, utan erkänner jaget själfvt såsom den mer eller mindre konstanta faktorn i viljekausaliteten [...]”¹⁸³ Den psykologiska determinismen anser lika litet som annan determinism att något orsakslöst viljande kan föreligga. Enligt Stave är den psykologiska determinismen den för tiden mest utbredda.

Flertalet framstående nutida filosofer förefäktar en psykologisk determinism, som t. ex. försvaras af Höfdding både i hans 'Etik' och hans 'Psykologi'. Men äfven den motsatta åsigten har fortfarande framstående försvarare, såsom t. ex. i den amerikanske psykologen William James.¹⁸⁴

Återigen kommer förväntningen att viljebegreppet skulle bryta sig loss ur den filosofiska problematiken för att bilda ett självständigt, psykologiskt problemkomplex, på skam. Istället förefaller den kognitiva modellen av viljan erbjuda en ny sorts svar på frågan om viljans frihet.

---

¹⁸² Schéele, F. A. (1921), ”Vilja”, *Nordisk familjebok*, band 32. 2a uppl.

¹⁸³ Stave, E. (1907), ”Determinism”, *Nordisk familjebok*, band 6. 2a uppl.

¹⁸⁴ Stave (1907).

När Einar Tegen 1934 skriver artikeln om vilja i tredje upplagan av *Nordisk familjebok* har han redan en omfattande filosofisk produktion på temat *vilja* i ryggen. Med *Moderne Willenstheorien I & II* (1924, 1928) samt *Viljandet* (1928) på sammanlagt drygt 1500 sidor kan han utan omsvep sägas vara Sveriges genom tiderna största expert på viljan. Liksom tidigare artiklar på termen ”vilja” står också här den kognitiva problematiken i fokus. I Tegens modell av viljan reses frågor om viljans koppling till jaget samt kopplingen mellan psykiskt och fysiskt.¹⁸⁵ Liksom tidigare berörs problemet viljans frihet även om det inte står i fokus. I tredje upplagens artikel på ”determinism” från 1926 skriven av C. Hellström saknas den ingående diskussion av psykologisk determinism som fanns i andra upplagan.¹⁸⁶ Däremot relaterar de olika deterministiska teorierna som presenteras fortfarande till den kognitiva modellen av viljan.

Fjärde upplagens artikel på termen ”vilja” från 1955, förmodligen skriven av Victor Kuhr, liknar Tegens artikel och hänvisar också i huvudsak till dennes verk.¹⁸⁷ Det enda omnämnandet av viljans frihet sker genom en hänvisning till termen ”determinism”. I den osignerade artikeln på ”determinism” från 1951, i fjärde upplagan av *Nordisk familjebok* har dock en förändring inträtt; determinism kopplas nu inte längre till den kognitiva modellen av viljan i termer av ”viljeakter” och uppdelning i olika motiv.¹⁸⁸ Istället diskuteras problemet i mer strikta filosofiska ordalag.

Sammanfattningsvis ger en granskning av uppslagsverksartiklarna på speciellt termerna ”vilja” och ”determinism” stöd åt vad som redan visats utifrån läroböckerna. Nämligen att den kognitiva modellen av viljan å ena sidan inte är identisk med problemet viljans frihet, samtidigt som den inte figurerar oberoende av detta problemkomplex. Den kognitiva modellen av viljan och viljans frihet reproducerar och förstärker varandras meningsinnehåll. I viljan som kognitivt problemkomplex ingår det att på något sätt förhålla sig samt också gärna ge någon form av lösning på problemet viljans frihet, liksom viljans frihet också bidrar till att ge viljebegreppet något av dess tyngd och relevans.

---

¹⁸⁵ Tegen, Einar (1934), ”Vilja”, *Nordisk familjebok*, band 20. 3e uppl.

¹⁸⁶ Hellström, C. (1926), ”Determinism”, *Nordisk familjebok*, band 5. 3e uppl.

¹⁸⁷ ”Vilja” (1955), *Nordisk familjebok*, band 22. 4e uppl. Artikeln är osignerad, men en identisk artikel skriven av Victor Kuhr återfinns i *Svensk uppslagsbok*. Se: Kuhr, Victor (1955), ”Vilja”, *Svensk uppslagsbok*, band 31.

¹⁸⁸ ”Determinism” (1951), *Nordisk familjebok*, band 5. 4e uppl.

Sammanfattande diskussion

Föreliggande analysdel har visat på viljebegreppets koppling till den filosofiska diskursen. Förväntningen var att viljebegreppet, som en av tredelningens kategorier, skulle rensas från sitt filosofiska meningsinnehåll för att anpassas till de krav på empirisering som ställdes inom den successivt framväxande akademiska psykologins diskurs. Överlag skedde förvisso en psykologisering av viljebegreppet. Men istället för att detta innebar ett avståndstagande från typiskt filosofiska problem producerade det psykologiserade viljebegreppet en ny sorts, mer trovärdiga, svar på frågan om viljans frihet. I de flesta fall, med hänsyn till både läroböcker och uppslagsverksartiklar, förblev alltså viljebegreppet kopplat till den filosofiska diskursen. Historiskt sett sammanfaller psykologiseringen av viljebegreppet med det förnyade intresset för viljan som gjorde sig gällande från cirka 1890–1925. Efter denna tid svalnar intresset vilket innebär att såväl den kognitiva modellen av viljan som problemet viljans frihet för en något mer blygsam existens. Tre läroböcker från tiden efter 1920 bryter mot skildringen ovan, i det att viljebegreppet där skalades av på sitt filosofiska meningsinnehåll. Dessa bör förstås som indicier för den psykologiska diskursens begynnande frigörelse från den filosofiska diskursen.

Med tredelningens bortfall ur den psykologiska diskursen någon gång efter 1940 vore att vänta att också viljan som kognitivt problemkomplex bortfaller, medan viljans frihet återgår till att bli ett mer klassiskt filosofiskt problem, hemmahörande i den filosofiska diskursen. Tesen bekräftades, som vi sett, redan vid jämförelsen av artiklarna på ”vilja” och ”determinism” i fjärde upplagan av *Nordisk familjebok* från 1950-talet. En utblick framåt visar i samma riktning. Jämför följande passager ur *Bonniers Lexikon* från 1960-talet, först på termen ”vilja” sedan på termen ”determinism”:

Vilja, strävan som åsyftar förverkligandet av ett (medvetet) mål. V. var ett centralt begrepp i äldre psykologi, i modern forskning i stor utsträckning ersatt med begreppet motivation (jmf d. o.) – Betr. Det filosofiska problemet om ”viljans frihet” se Determinism.¹⁸⁹

Och...

Determinism (av lat. *determinare*, bestämma) i vidare bemärkelse betecknar en filosofisk ståndpunkt enl. vilken varje skeende är underkastat kausal lagbundenhet. Satsen ’varje skeende har en orsak’ är ett uttryck för D. i denna mening, liksom varje antagande av ett orsakslöst skeende är ett uttryck för D:s motsats indeterminism. D. i denna betydelse har omfattats t.ex. av stoikerna, Spinoza och företrädarna för materialistiska åskådningar. Antas orsakssammanhanget vara *förutbestämt* av ett blint öde el. en gudomlig allmakt, talar man om fatalism, som således kan betraktas som en särskild form av D. – D. i trängre bemärkelse är läran att viljan inte är fri. Varje viljehandling, varje val har en orsak, ett motiv. I meningsutbytet mellan D. och indeterminismen är det ofta oklart vad som skall inläggas i termerna ’vilja’ och ’frihet’. Deterministerna förkastar indeterministernas antagande att viljan utan att vara orsaksbestämd kan ingripa i naturskeendet. Men

---

¹⁸⁹ ”Vilja” (1967), *Bonniers lexikon*, band 15.

deterministen kan likväl i regel acceptera talet om vilje- el. valfrihet, om därmed skall menas att ett val bestäms inte genom yttre tvång utan av den väljandes karaktär el. personlighet.¹⁹⁰

Textpassagerna stödjer hypotesen. Det tidigare förekommande viljebegreppet har under 60-talet fallit bort ur den psykologiska diskursen och ersatts av begreppet *motivation*. På termen ”determinism” kvarstår däremot problemet viljans frihet om än reducerat på sitt psykologiska meningsinnehåll. Diskussionen av motiv lever förvisso kvar, men i betydligt mindre skala än tidigare. En genomgång av artiklar i *Focus uppslagsbok* (1970-tal), *Stora focus* (1980-tal) samt *Bra böckers lexikon* (1990-tal) visar generellt sett på samma tendens, nämligen bortfallet av viljan som psykologiskt problem samtidigt som viljans frihet kvarstår i mer renodlad, filosofisk form.¹⁹¹ *Nationalencyklopedins* artikel på termen ”vilja”, som citerats i uppsatsens inledning, bekräftar denna tendens än mer genom att den i själva verket består av två artiklar, behandlande viljan inom psykologin respektive filosofin.¹⁹² I den ena framhåller psykologiprofessorn Lennart Sjöberg hur viljan saknar en etablerad plats inom nutida vetenskaplig psykologi och i den andra poängterar filosofiprofessorn Ingmar Persson att viljan är ett centralt begrepp inom filosofin, där den dock ges ett mer klassisk filosofiskt meningsinnehåll.

Viljebegreppets förändring tyder på att den kognitiva modellen av viljan är något annat än problemet viljans frihet samtidigt som dessa är interrelaterade. Så länge tredelningen, starkt knuten till den filosofiska diskursen, förekom som diskursiv formation i den psykologiska diskursen, fanns också plats för viljebegreppet. Med tredelningens bortfall slöts också det rum i den psykologiska diskursen där viljebegreppet förut kunnat spela ut sitt meningsinnehåll.

---

¹⁹⁰ ”Determinism” (1964), *Bonniers lexikon*, band 3.

¹⁹¹ Se här: ”Vilja” (1984), *Focus uppslagsbok*, band 3. ”Vilja” (1989), *Stora focus*, band 3. ”Vilja” (1996), *Bra böckers lexikon*, band 3. ”Determinism” (1970), *Focus uppslagsbok*, band 1. ”Determinism” (1987), *Stora focus*, band 4. ”Determinism” (1992), *Bra böckers lexikon*, band 5.

¹⁹² Persson, Ingmar (1996), ”Vilja”, *Nationalencyklopedin*, band 19. Sjöberg (1996).

ANALYSDEL III – PSYKOLOGIN OCH VILJEBEGREPPETS EMPIRISERING

Föregående analysdel har fokuserat på viljan, en av tredelningens kategorier. Den ledande uppgiften var att undersöka begreppets koppling till den *filosofiska diskursen*. Resultatet visade att viljebegreppet under hela den period då tredelningen förekom som betydande diskursiv formation i texter på temat psykologi förblev kopplat till den filosofiska diskursen. Istället för att viljebegreppets typiskt filosofiska meningsinnehåll rensades ut ur den psykologiska diskursen gavs filosofiska problem som t.ex. viljans frihet i de flesta källor ny aktualitet liksom de omvandlades till nya typer av argument i debatten för och mot determinism. Efter 1950 går det via uppslagsverksartiklar att se en skiljeväg mellan den kognitiva modellen av viljan och problemet viljans frihet. Medan viljebegreppet förlorar sin funktion i den psykologiska diskursen, alternativt ersätts med motivationsbegreppet, fortlever det i mer renodlad form i den filosofiska diskursen.

Denna analysdel kommer att behandla tredelningens och viljebegreppets koppling till den framväxande *psykologiska diskursen*. Tanken är att parallellt undersöka å ena sidan synen på psykologin som vetenskap och å andra sidan hur tredelningen och det däri ingående viljebegreppet svarade på denna tendens. Hypotesen är, liksom i föregående analysdel, att den kognitiva modellen av viljan successivt avskalas på sitt filosofiska meningsinnehåll och genomgår en empirisering som svar på psykologins framväxt som empirisk vetenskap. Till skillnad från föregående analysdel där viljebegreppets koppling till den filosofiska diskursen stod i centrum, gäller här det omvända; kopplingen till den psykologiska diskursen. Samtidigt står undersökningen nu inför sin mest kritiska fas. Svårigheten ligger i operationaliseringen av hypotesen. Vilka begreppsliga spänningsförhållanden och förändringstendenser går att använda som indikatorer för en successiv empirisering?

Analysen anlägger två fokus i syfte att försöka operationalisera tesen om en successiv empirisering av tredelningen, viljebegreppet och den psykologiska diskursen. För det första rör det sig om den successiva övergången från att uppfatta viljebegreppet och tredelningen som förmögenheter till att se dem som akter. Medan förmögenhetsbegreppet hänvisar till en oreducerbar förmåga hos människan är aktbegreppet mer empiriskt genom att ta fasta på de enskilda viljeakterna vilka i sin tur kan sönderdelas och analyseras i termer av exempelvis nervimpulser. För det andra kommer analysen att riktas mot en eventuell successiv förskjutning i sättet att definiera och uppfatta psykologin som vetenskap. Liksom i föregående fokus gäller det också här att undersöka huruvida psykologins mer metafysiska meningsbetydelser mönstras ut till förmån för mer empiriska sådana.

Förmögenhetsbegreppets bortfall ur den psykologiska diskursen

Analysen har hittills visat på tredelningens kontinuitet. Även om innehållsliga förskjutningar skett har tredelningen på ett övergripande plan, fungerat som en kronologiskt sett stabil diskursiv formation. Tänkandet, känslan och viljan har under lång tid utgjort självklara kategorier vid talet om det mänskliga psyket. Viljebegreppet visade sig vara relaterat till klassiska filosofiska frågor, som den om viljans frihet, på ett sådant sätt att talet om viljan i psykologiska termer, inte tog avstånd från problemet viljans frihet utan istället reproducerade dess problematik. Samtidigt finns det också aspekter av viljebegreppet, stadda i förändring. Under i stort sett hela 1800-talet talades det om viljan, liksom om tredelningens övriga kategorier, som förmögenheter. Efter sekelskiftet har förmögenhetsbegreppet mönstrats ut ur den psykologiska diskursen. I följande avsnitt kommer denna övergång att diskuteras och sättas i relation till den i bakgrunden redan presenterade empiriseringen av det vetenskapliga fältet.

Under tidigt 1800-tal talas det om tredelningens kategorier som förmögenheter i såväl Enbergs lärobok som Grubbes opublicerade manuskript. Här kommenterar Enberg psykologins uppgift: ”Frågan är att uppräknas, åtskilja och förklara vår själs förmögenheter, verkningar och olika tillstånd.”¹⁹³ Ett likartat uttalande gör Grubbe:

Vi hafve härvid då först och främst att sysselsätta oss med hvad vi kalle Psychologiens förra hufvudafdelning eller den allmänna Psychologien, som har att gifva en exposition af de mensklige förmögenheterna och deras lagar, i allmänhet betraktade, eller sådana, som de äro för alla menniskjor gemensamma, och höra till själens väsende.¹⁹⁴

Det talas alltså i båda texterna om tredelningens kategorier som förmögenheter, vilket kanske framgår allra tydligast av dispositionernas uppdelning i föreställnings/tankeförmåga, känslöförmåga och begär/viljeförmåga.

Knappt 20 år senare, 1843, talar Trana om förmögenheter: ”Det är en lag för vårt tänkande, att för hvarje företeelse i naturen förutsätta en orsak. I den kroppsliga naturen kallas orsaken kraft, i själsverlden har den, genom sin frihet, namnet förmögenhet.”¹⁹⁵ Två år senare omtalas i Petrellis lärobok under rubriken *Själens grundförmögenheter* både förmögenheter och själsverksamheter: ”Med själsförmögenhet förstås en hos själen fortfarande orsak för frambringande af en viss verksamhet. Verksamheten är förmågan i utöfning. Vid hvarje verksamhet utvecklar själen hufvudsakligen någon viss sida af sin inneboende lifsfullhet.”¹⁹⁶

---

¹⁹³ Enberg (1824), *Företal*.

¹⁹⁴ Grubbe, S. ”Föreläsningar öfver den empiriska psychologien”, s. 19 f.

¹⁹⁵ Trana, August L. (1843), *Elementarkurs i psychologien eller läran om människosjälens natur för gymnasial-undervisningen*. Göteborg. S. 58.

¹⁹⁶ Petrelli (1845), s. 62.

Petrelli visar, tillsammans med föregående exempel, att talet om själsförmögenheter återfinns i så gott som samtliga undersökta läroböcker i psykologi under första delen av 1800-talet.¹⁹⁷

På 1850-talet talas det om förmögenheter i Cleves idealistiskt präglade lärobok: ”Då mennisko-andens egendomliga varelse- och verknings-sätt är frihet, tillhör det Psykologin att inom människans allmänna väsende särskilja de olika bestämningar och förmögenheter, hvarigenom det för henne blir möjligt att sålunda vara och verka.”¹⁹⁸ Under 1870-talet talas det i såväl Sjöberg – Klingbergs som Wikners lärobok om de tre själsförmögenheterna.¹⁹⁹

Under 1890-talet återfinns talet om förmögenheter fortfarande i de flesta läroböcker.²⁰⁰ Också i första upplagan av *Nordisk familjebok* från 1893, på termen ”vilja”, återspeglas synen på viljan som förmögenhet. ”**Vilja**, *filos.*, den grundförmögenhet hos människan, hvars verksamhet karakteriseras af sträfvan efter frihet från hinder för lifvet och efter makt öfver allt, som kan utgöra medel och förutsättning för detta lif.”²⁰¹ Under 1890-talet tycks det bara vara P. Linncranzen (1894) som i sin lärobok aktivt tar avstånd från förmögenhetsbegreppet.²⁰² Som del i tredelningen utgör alltså viljan en av tre grundförmögenheter. Fram till 1890-talet har viljan liksom tredelningens övriga två kategorier för det mesta uppfattats som förmögenheter i såväl läroböcker som akademiska texter på temana *psykologi* och *vilja*. Därefter börjar denna uppfattning dock sakteligen att ifrågasättas.

I Ljungkvists lärobok från 1911 talas det inte längre om förmögenheter. Tredelningen handlar nu istället om funktioner. ”Psykologiens föremål är människans medvetna funktioner. I varje sådan finnes ett subjekt (= den varelse, som äger funktionen) och något förnummet, ett förnimmelseinnehåll eller perceptum.”²⁰³ I Olof Johnssons fragmentariska lärobok från 1913 talas det istället om *företeelser*: ”Den empiriska psykologien går ut från vissa faktiska företeelser, som var och en kan observera, nämligen förnimmelser, känslor o. s. v. och sluter sig från dem till en själ, som förnimmer, känner o. s. v.”²⁰⁴ Johan Ambrosius talar i sin lärobok från 1915 om *akter* och *ytringar*.²⁰⁵ Om man går vidare till 20-talet talas det om *ytringar* och *akter*, här i Brandells lärobok från 1927: ”Akterna kunna indelas i

---

¹⁹⁷ Den enda lärobok i vilken talet om själsförmögenheter saknas är Sibberns (1827). Istället talas det om *grundyttringar* eller *grundakter*. Reservationer får dock göras för att det rör sig om en översättning från danska.

Se: Sibbern (1827), s. 34.

¹⁹⁸ Cleve (1854), s. 22.

¹⁹⁹ Sjöberg – Klingberg (1872), s. 13. Wikner (1873), s. 29.

²⁰⁰ Carlson – Steffen (1895), s. 24 f. Larsson (1896), s. 5 f. Rein (1898), s. 20 f. Arcadius, Carl O. (1899), *Om uppfostrans föremål: Lärobok i psykologi för seminarier och uppfostrare*. Stockholm. S. 10 f. Schéele (1899), s. 9 f.

²⁰¹ Åberg (1893).

²⁰² Linncranzen, P. (1894), *Empirisk psykologi*. Göteborg. S. 8.

²⁰³ Ljungkvist (1911), s. 29.

²⁰⁴ Johnsson, Olof (1913), *Empirisk psykologi*. Skövde. s. 5.

²⁰⁵ Ambrosius, Johan (1915), *Psykologi*. Lund. S. 4 ff.

kunskapsakter eller *teoretiska akter*, *känslakter* och *viljeakter*.”²⁰⁶ Medan det talas om yttringar, akter och funktioner används inte längre termen ”förmögenhet”. Ett undantag för detta är artikeln på ”vilja” i andra upplagan av *Nordisk familjebok* där Schéele talar om viljan som förmögenhet samt yttring. ”**Vilja**, psyk., själens förmåga att genom sin riktning åstadkomma förändringar i den inre och yttre verkligheten eller hindra sådana.”²⁰⁷ I andra upplagans artikel på ”psykologi”, skriven 1915, alltså sex år tidigare, talar Schéele däremot inte om själsförmögenheter. Istället beskrivs tredelningens kategorier som *företeelser* och *yttringar*.

Psykologiens uppgift och metod. Som vetenskap har psykologien ej att sysselsätta sig med själslivets företeelser som rent enskilda och individuella, den eller den enskilda människans förmögenheter, känslor eller viljeyttringar vid ett visst enskildt tillfälle, utan att söka lära känna själslivet, sådant det framträder alltid och hos alla eller åtminstone hos en grupp af individer.²⁰⁸

I Westerlins lärobok från 1936 delas de olika själsföreteelserna in i *teoretiska* eller *kunskapsakter*, *känslakter* samt *praktiska* eller *viljeakter*.²⁰⁹ En så gott som identisk indelning återfinns i Landquists lärobok från 1940: ”*Själslivets huvudformer*. Man indelar de psykiska företeelserna i tre huvudgrupper: *teoretiska akter*, *känslakter* och *viljeakter*.”²¹⁰ Här är alltså åter talet om akter dominerande. En filosof, vars arbeten, på grund av sin stora omfattning, bör tillmätas speciell vikt är Einar Tegen. I hans *Viljandet och dess förhållande till jaget och aktiviteten* från 1928, diskuteras just viljan som akt. Hans hållning framkommer i mer koncentrerad form i tredje upplagan av *Nordisk familjebok* på termen ”vilja”. Tegen tar avstånd från idén om viljan som en själsförmögenhet, en uppfattning som sägs vara av äldre datum, samtidigt som han problematiserar aktivitetsbegreppet.

Viljandet är närmast detta psykiska. Är det en aktivitet? I ’aktivitetens’ begrepp ingår dels tanken på en process med utgångspunkt i ’själen’ själv, dels också vissa egendomliga känslor av ’kraft’, ’energi’ o. s. v. som höra intimt samman med ’jaget’ och just därför förespegla oss viljandet som ett ur jaget framspringande orsaksförhållande, en ’jagkausalitet’. Men tanken på framgående ur jaget är ohållbar, varför aktivitetens begrepp ej kan användas för beskrivning av det, som faktiskt föreligger, då vi säga oss vilja.²¹¹

Istället för att tala om viljan som en aktivitet lanserar Tegen en teori, där föreställningar och känslor hela tiden är del i viljeyttringen.

I viljandet måste alltid både föreställning och känsloelement finnas. Det kan beskrivas som en ’helhet’ av 1) en föreställning om ett framtida objekt el. skeende (mål, medel el. handling), ’syftesmålsförmögenheten’, ’handlingsföreställningen’, och 2) vissa känslor:

---

²⁰⁶ Brandell (1927), s. 69.

²⁰⁷ Schéele (1921).

²⁰⁸ Schéele (1915).

²⁰⁹ Westerlin (1936), s. 11.

²¹⁰ Landquist (1940), s. 8.

²¹¹ Tegen (1934).

'aktivitet', 'spänning', 'kraft', 'strävan', 'begär', 'drift', 'tendens' etc., gemensamt kallade viljekänslor.²¹²

Tegen poängterar alltså viljekänslorna bland vilka aktiviteten ingår. Kontextuellt sett intar han en kritisk hållning till aktpsychologin även om han själv ligger den nära.

Sammanfattningsvis visar källmaterialet på en övergång från att ha talat om tredelningens kategorier som förmögenheter till att tala om dem som yttringar, funktioner och aktiviteter. Förändringen går inte att knyta till en specifik tidpunkt. Inte heller motsäger talet om förmögenheter, yttringar, funktioner och akter varandra. Istället förekommer dessa i flera texter sida vid sida.²¹³ Snarare än att det rör sig om en ersättning av begrepp fasades förmögenhetsbegreppet successivt ut ur den psykologiska diskursen. Flera källor bekräftar detta. Här först Schéele så tidigt som 1895: "Men inom den nutida psykologien har denna uppfattning [uppfattningen om själsförmögenheter] kriticerats (af Herbartianerna, positivisterna m. fl.) och nästan allmänt öfvergifvits."²¹⁴ Att Schéele själv går mot strömmen och tar ställning för förmögenhetsbegreppet är sedan en annan sak. Ytterligare en indikator för den skedda förändringen utgörs av Lanquists *Viljan* från 1908 där uppfattningen om viljan som själsförmögenhet kommenteras på följande sätt:

Viljan ingen 'själsförmögenhet'. Hvilka motstridande åsikter moderna filosofer än eljes må hysa om viljan – i ett komma de dock öfverens, nämligen i att utdöma viljan som en särskild mystisk 'förmögenhet', ett från det öfriga individuella lifvet löst väsen, som sträfvade öfver de enskilda själsyttringarna och likt en Deus ex machina plötsligt slogo ned bland dem förändrande den enskilda scenen eller hela dramat. Denna psykologiska viljemytologi är gemensam för det populära, det skolastiska och öfver hufvud det äldre betraktelsesättet af sjäslifvet, och i allmänhet ha indeterministerna, som mena, att 'viljan' beslutar sig oberoende af motiven, åtminstone ej aldeles 'nödgd', gjort sig mer skyldiga därtill än deterministerna.²¹⁵

Om man tar Landquist på orden hörde, 1908, idén om viljan som en själsförmögenhet till det förgångna. Intressant nog utgör Schéele den ende jag funnit, som fortfarande i början av 20-talet, på ett liknande sätt som han gjorde redan 1895, försvarar synen på viljans som själsförmögenhet:

Den härmed antydda uppfattningen af viljan såsom en själfständig själskraft, hvars yttringar äro något från förmimmelser (föreställningar, tankar) och känslor särskiljbart, öfverensstämmer icke med de åsikter, som omfattas av flertalet nutida psykologer. Ledda af det ensidiga förkastandet af begreppet själsförmåga och påverkade af tidens deterministiska riktning, söka de fleste nutida psykologer på ett eller annat sätt reducera viljeyttringarna till någon af de öfriga hufvudarterna af själsfunktioner. Antingen antages viljan endast vara den förmimmelse af aktivitet, som åtföljer vissa rörelser, den för tillfället starkaste föreställningen om något framtida eller ett affektförlopp, som utlöses i rörelser.²¹⁶

---

²¹² Tegen (1934).

²¹³ T.ex. Larsson (1896), s. 5f. Sjöberg – Klingberg (1872), s. 13. Schéele (1899), s. 9.

²¹⁴ Schéele (1895a), s. 7.

²¹⁵ Landquist (1908), s. 4 f.

²¹⁶ Schéele (1921).

Vid en jämförelse mellan Landquist och Schéele går det att göra vissa intressanta iakttagelser. Begreppet själsförmögenhet är enligt Landquist obrukbart just därför att det utgör ett metafysiskt antagande som står skilt från den konkreta verkligheten och, underförstått, därför inte hör vetenskapen till. Schéeles försvarsposition bygger däremot just på att upprätthålla begreppet själsförmögenhet som självständig själskraft. Mot själsförmögenheten viljan, garanten för subjektets autonomi, står tidens deterministiska riktning som också innebär en reduktion av viljebegreppet.

Spänningsförhållandet mellan de två textpassagerna ovan utgör ett exempel på viljebegreppets empirisering. Någon egentlig debatt för och emot förmögenhetsbegreppet tycks dock inte ha förekommit i Sverige. Annars hade en sådan utgjort ett perfekt källmaterial för att undersöka tesen *viljebegreppets empirisering*. Istället karaktäriseras övergången av att författare långsamt och i all tysthet övertygas om att viljan som akt är en betydligt rimligare ståndpunkt än viljan som förmögenhet. Ett exempel på denna tysta övergång åskådliggörs genom en jämförelse av första upplagan av Larssons lärobok i psykologi från 1896 och senare upplagor. 1896 talas det förvisso om akter, men dessa är i sin tur funktioner av förmågor. ”De psykiska akterna måste motsvaras af en *förmåga*, af hvilken de äro funktioner.”²¹⁷ I tredje upplagan från 1910 tonas talet om förmögenheter ned:

Här har talats om dessa psykiska företeelser såsom akter. Man kan också tala om dem som förmågor, själsförmögenheter, t.ex. kunskapsförmågan. Stundom har man sett den meningen uttalad, att man genom att använda ordet förmåga (liksom ordet själ) gör sig skyldig till det metafysiska antagandet, att förståndet, viljan etc. äro väsenden, substanser. En sådan betydelse behöver man ingalunda lägga in i dylika uttryck; vi använda dem här blott för att under dem sammanfatta vissa grupper av psykiska fenomen och lämna åt filosofien i det hela att behandla frågan om vad som finns bakom fenomenen.²¹⁸

I sjunde upplagens sjätte tryckning, omarbetad av Nyman, har nedre delen av citatet omformats vilket resulterar i ytterligare distansering från förmögenhetsbegreppet:

Man kan också tala om de psykiska företeelserna som förmågor, själsförmögenheter, t. ex. kunskapsförmågan. Stundom har man sett den meningen uttalad, att man genom att använda ordet förmåga (liksom ordet själ) gör sig skyldig till det spekulativa, metafysiska antagandet, att förståndet, viljan etc. äro väsenden, substanser. Hela den föråldrade uppfattning, som blivit betecknad som ”förmögenhetspsykologi”, förde faktiskt på sådant sätt våra själsliga yttringar tillbaka på ett antal av varandra oberoende ”förmögenheter” eller ”förmågor”. Därigenom vanns likvisst ingen verklig förklaring, på sin höjd en mer eller mindre tillfällig indelning av själsföreteelserna. Därjämte förbisågs själva enheten i medvetenhetslivet.²¹⁹

Även om Nyman omarbetat sjunde upplagan sker förändringen i samma riktning som tidigare. Snarare än att hänvisa till övergripande förändringar i Larssons filosofiska positionering eller

---

²¹⁷ Larsson (1896), s. 6.

²¹⁸ Larsson, Hans (1910), *Psykologi*. 3e uppl. Stockholm. S. 2.

²¹⁹ Larsson (1959), s. 7.

Nymans involvering i sjunde upplagan, rör det sig om en tyst övergång där det gradvis framstår som allt mer orimligt och rent av olämpligt att tala om själsförmögenheter. Samtidigt framstår en gränsdragning mellan psykologiska och filosofiska frågor som önskvärd. Om man skall tro Landquist skedde denna förändring dock på bred front eftersom i stort sett samtliga ”psykologer” redan 1908 var överens om att viljan inte utgör någon själsförmögenhet.

Det har ovan argumenterats för en empirisering av tredelningen och viljebegreppet. I nästföljande avsnitt kompletteras denna bild genom att tredelningen och viljebegreppet sätts i relation till förändringar av synen på psykologin som vetenskap, förändringar som förtydligar tendensen till empirisering.

Psykologin som vetenskap

Den mest allmänna definitionen av psykologin har i läroböckerna förändras förvånansvärt lite över tid. 1823 definierar Enberg psykologin som ”[l]äran om själens krafter och verkningar, samt själens och kroppens ömsesidiga inflytande på varandra.”²²⁰ 1899 definierar Schéele psykologin som ”[...] *vetenskapen om själen och själslivet* hos människan.”²²¹ 1940 framhåller Landquist psykologin som ”vetenskapen om själslivet”.²²² Samma definition använder Egidius 1967 och i Levanders lärobok från 1993 kan man läsa; ”Psykologi betyder från början ’läran om själen’ och den betydelsen har i princip stått sig fram till idag.”²²³ Även om det finns en viss tendens under 1800-talet att med psykologi förstå läran om *människosjälens natur* liksom det under speciellt 1950-talet ofta talas om psykologi som *vetenskapen om människans beteende*, så är det slående hur små förändringarna är.

Om nivån ovan kan förstås som den allra allmännaste uppfattningen om vad psykologin *är* divergerar uppfattningarna betydligt mer när det gäller vad psykologin *gör* samt *hur* den gör detta, det vill säga psykologins studieobjekt och metod. Danziger framhåller att psykologin redan tidigt präglades av brist på konsensus när det gällde vilka teorier som skulle göras till utgångspunkt. Därför blev det allt viktigare att kunna enas kring metodfrågan för att på så sätt garantera psykologin vetenskaplig status.²²⁴ I följande avsnitt kommer uppfattningen om psykologins metod att stå i fokus. Samtidigt flyter denna fråga i hög grad samman både med vad psykologin *är* och vad den har som sitt studieobjekt.

---

²²⁰ Enberg (1823), s. 1.

²²¹ Schéele (1899), s. 1.

²²² Landquist (1940), s. 1.

²²³ Levander (1993), s. 9.

²²⁴ Danziger (2002), s. 152.

Det är relevant att ställa uppfattningen om att psykologin som vetenskap växte fram först under senare delen av 1800-talet, mot det faktum att psykologiläroböcker utgavs i Sverige redan från tidigt 1800-tal. Den vetenskapliga psykologins framväxt i Tyskland under 1860- och 1870-talet fick, att döma av läroböckerna, inte sin reception i Sverige förrän på 1890-talet. I synnerhet pekar det stora antal läroböcker i psykologi som utkom decenniet 1890, samt de däri förekommande referenserna på detta. Å ena sidan framstår 1890-talets våg av läroböcker i psykologi, inspirerade av kontinentala förlagor, som startpunkten för en mer omfattande, psykologisk diskurs. Å andra sidan pekar blotta faktumet, att det dessförinnan fanns en rad läroböcker, på att det redan tidigare existerade en relativt homogen psykologisk diskurs. Varför skulle det annars finnas separata läroböcker i psykologi? För att närma mig den för analysdelen övergripande frågan om empirisering kommer jag här nedan att ställa metodfrågan i centrum. Är det möjligt att via framställningar av psykologiämnets metod spåra en successiv empirisering?

Det är på sätt och vis talande att det i de flesta läroböcker under 1800-talets två första tredjedelar saknas metoddiskussioner. Endast i två läroböcker omnämns metoden explicit. Dessa är Trana (1843) och Cleve (1854), här först Trana:

Då alltså Psychologien är en empirisk vetenskap, så kan Methoden för uppställandet af dess syften icke vara någon annan, än den analytiska eller regressiva, hvilken är gemensam för all naturforskning. Psychologen måste alltså börja med aktgifvelse på den individuella företeelsen af människosjälens, för att derifrån, genom de enskilda rönens jämförelse och genom abstraherande förståndsverksamhet, uppstiga till begreppet af människosjälens grundform och till de allmänna lagarne för dess förrättningar.²²⁵

Att psykologin omnämns som en empirisk vetenskap gör Tranas lärobok till ett undantag. Samtidigt får innebörden av ”empirisk” inte övertolkas. Att psykologin i grunden utgör en erfarenhetsvetenskap hindrar inte att ”människosjälens grundform” och dess allmänna lagar skall nås genom ”abstraherande förståndsverksamhet”. Tranas begrepp för empirisk vetenskap är, som vi snart skall se, något helt annat än vad som skulle komma kring sekelskiftet. En för 1800-talets idealistiska psykologiläroböcker mer typisk hållning kommer till uttryck hos Cleve:

Psykologins metod eller vetenskapliga behandlingssätt bestämmes af dess i föregående § angifna uppgift. Ty att andens varelsesätt *verkligen* är frihet, kan endast derigenom ådagaläggas, att de mennisko-själens egenskaper och förmögenheter, som genom inre och yttre erfarenheter gifva sig till känna, hänföras till detta begrepp samt visas vara lika nödvändiga som tillräckliga vilkor för dess förverkligande.²²⁶

Här är det den för 1800-talsidealismen så typiska begreppsanalytiska metoden som kommer till uttryck. Den idealistiska begreppsutredning som präglar både hegelianska och

---

²²⁵ Trana (1843), s. 10.

²²⁶ Cleve (1854), s. 24.

boströmska läroböcker var till och med under sin tid erkänt svårbegriplig. T.ex. karakteriserades Ribbings lärobok av en student som ”ett monstrum av obegriplighet”.²²⁷ Sannolikt var det också detta som 1890-talets generation psykologiintresserade filosofer upplevde som metafysik och bristande förankring i den empiriska verkligheten.

Sammanfattningsvis saknas alltså metoddiskussioner i flertalet av 1800-talets idealistiskt präglade läroböcker. När tal om metod förekommer skall den dock förstås som begreppsanalytisk. Något intresse för empiriska frågeställningar visas på det stora hela inte. På frågan varför det över huvud taget producerades läroböcker i psykologi vid denna tid har jag inte funnit något mer tillfredställande svar än att konventionen så krävde, en förklaring som dock inte klargör speciellt mycket.

Om man ser till den filosofiska scenen i Sverige var det i första hand lundafilosofer som fick upp ögonen för den empiriska psykologin. Samtidigt framhåller Nordin att intresset vaknade redan tidigare, hos den yngre generationen boströmsianer under 1870-talet.²²⁸ Hos filosofer hörande till den så kallade Uppsalaskolan, som under 1900-talets första sekel trängde undan boströmsianismen i Uppsala, förblev intresset svalt. När det gäller viljebegreppet och tredelningen har det redan visats att dessa problemkomplex i viss utsträckning överbyggde klyftan mellan olika skolbildningar. Exempelvis gäller detta talet om själsförmögenheter samt viljebegreppets koppling till problemet viljans frihet. Om man ser till metoden finns det dock fog för att dra en ganska skarp skiljelinje mellan de idealistiskt präglade läroböckerna och de som kom senare. Ur ett sådant perspektiv kan många av 1890-talets läroböcker ses som en reaktion mot idealismens begreppsutredningar vilka ofta uppfattades som metafysiska och ovetenskapliga. Denna reaktion kom inte bara från oppositionella filosofiska riktningar utan restes också av de reformerta boströmsianer som sakteligen började vända sig från den boströmska filosofin.

Jag har tidigare framhållit Danzigers tes om att ett för psykologin viktigt sätt att försäkra sig vetenskaplig status låg i tillförsäkrandet av en någorlunda enhetlig metod. De läroböcker som kom kring sekelskiftet var otvivelaktigt influerade av den empiriska psykologin som utvecklats på internationellt håll. I empiriseringen så som den gör sig gällande i läroböcker från 1890-talet och framåt är vikten som läggs vid metoden intimt sammanflätad med betonandet av psykologin som empirisk vetenskap samt dess släktskap med naturvetenskapen. En för tiden vanlig uppdelning ligger i åtskillnaden mellan *rationell* och *empirisk* psykologi.

---

²²⁷ Nilsson (1978), s. 94.

²²⁸ Dessa var som jag nämnt tidigare Karl Reinhold Geijer, Lawrence Heap Åberg, Frans von Schééele och Vitalis Norström. Nordin (1981), ss. 126-148. Se också: Nilsson (1978), s. 101.

Dikotomin återfinns i flertalet läroböcker från sekelskiftet 1900, men också redan 1889 i första upplagan av *Nordisk familjebok*.

1. Den filosofiska 1. rationella psykologien har till direkt uppgift att framtränga till sjelfva det egentliga väsendet hos människan och ur detta förklara hennes mer tillfälliga (fenomenella) sida, och den bibehåller denna sin karakter så långt, som den med afseende på hvarje särskild yttring af sjäslifvet gör begripligt huru den kan vara en uppenbarelse af väsendet. [---] 2. Den empiriska 1. experimentella psykologien åter gör ej till sin uppgift att framtränga till människans väsende, utan inskränker sig till att göra reda för det faktiskt förefintliga sjäslifvets lagar och verkningsätt, dervid betjenande sig af experiment och erfarenhet. Denna är en jämförelsevis ung vetenskap, men forskningar af sådan art bedrifvas f. n. med ifver och framgång af utmärkta vetenskapsmän, i synnerhet i England och Tyskland (Spencer, Wundt m. fl.).²²⁹

Ytterligare ett exempel på samma uppdelning finns 1896 i Larssons lärobok:

Psykologien har behandlats dels rationellt, dels empiriskt. Den *rationella* psykologien utgår från en redan vunnen allmän världsåsiikt och därmed sammanhängande bestämning af själens väsen samt härleder deraf själens förmögenheter och funktioner. Den *empiriska* psykologien – hvilken här skall framställas – utgår från iakttagelsen af de särskilda psykiska företeelserna och afser att beskrifva, ordna och angifva lagarna för dessa företeelser äfvensom att sluta sig till dessas förutsättningar, så långt iakttagna fakta härvid gifva ledning.²³⁰

Vad som är slående med flertalet läroböcker är den exkluderande roll som dikotomin rationell-empirisk uppfyller. Som Larsson framhåller ovan är det med den empiriska psykologin han ämnar befatta sig. I detta är han inte ensam. I de läroböcker där dikotomin används fyller den en avgränsande funktion; läroböckerna befattar sig inte med den rationella psykologin.²³¹

Som Schnädelbach framhåller skedde en empirisering av det vetenskapliga fältet i stort under 1800-talet.²³² Att lägga an på epitetet ”empirisk” medförde en högre vetenskaplig status. Ytterligare vetenskaplig status medförde besittandet av en metod utformad efter naturvetenskaplig förebild. De metoder som framhålls inom den empiriska psykologin är dels introspektionen eller själviakttagelsen, dels den experimentella metoden. Ibland, som hos Larsson kompletteras introspektionen av *iakttagelsen av andras sjäsliv*.²³³ Ofta betonas närheten till de mer renodlat empiriska vetenskaperna som här i Schéeles lärobok: ”Psykologien är en **empirisk vetenskap** och har sålunda i allmänhet samma metod som de öfriga empiriska vetenskaperna.”²³⁴ Ett år tidigare framhålls av Rein den experimentella

---

²²⁹ Åberg (1889).

²³⁰ Larsson (1896), s. 2.

²³¹ Se här: Linnecranz (1894), s. 2. Carlson – Steffen (1895), *Förord*. Tendensen är att den rationella psykologin antingen fyller en negativ funktion i egenskap av att utgöra det som den empiriska psykologin inte sysslar med eller att den helt enkelt är exkluderad genom att det redan från början framhålls att psykologin är en empirisk vetenskap. Se exempelvis: Rein (1898), s. 4. Schéele (1899), s. 2. Ljungkvist (1911), *Förord*.

²³² Schnädelbach (1999), ss. 108-114.

²³³ Larsson (1896), s. 3.

²³⁴ Schéele (1899), s. 1.

psykologins släktskap med naturvetenskapen: ”Psykologien använder såsom hjälpmedel andra vetenskaper, framför allt *fysiologin* eller vetenskapen om det organiska lifvet. Till utredning af åtskilliga själslifvet rörande omständigheter kunna *experimenter* med fördel användas.”²³⁵ Som Danziger framhåller besannades inte Wundts förhoppningar om att psykologin skulle fortsätta att befruktas av filosofin. Istället skedde ett successivt närmande åt det naturvetenskapliga hållet. I läroböcker och uppslagsverksartiklar återspeglas denna process under hela första delen av 1900-talet. Uppdelningen empirisk-rationell kvarstår under seklets första decennier, men det går också tydligt att se hur den ofta fyllde en enbart negativ funktion. 1925 avfärdas den rationella psykologin av Ahlberg på kanske bästa möjliga sätt, nämligen som något hörande det förgångna till:

Psykologisk forskning har bedrivits sedan vetenskapens begynnelse, som i västerlandet kan dateras från grekerna. Men det har antingen varit rent tillfälliga rön, som antecknats och samlats, eller ock har uppfattningen om det själsliga bestämts av någon filosofisk grundåskådning (metafysisk eller 'rationell' psykologi). Till en metodisk, helt och hållet på erfarenheten grundad vetenskap, systematiskt bedriven på experimentell väg har psykologien först under senare hälften av 1800-talet utvecklat sig.²³⁶

Två år senare kommenterar Brandell uppdelningen empirisk-rationell på följande vis: ”I våra dagar är emellertid psykologien så gott som uteslutande *empirisk*, d. v. s. grundad på erfarenhet.”²³⁷ Under 1900-talets första hälft utmönstras den rationella psykologin gradvis ur den psykologiska diskursen. Som visats i analysdel två fortsätter psykologin, så länge tredelningen kvarstår, att anknyta till vad som kan betraktas som filosofiska problem, inte minst gäller detta viljebegreppet och dess förhållande till problemet viljans frihet. I viss utsträckning kan förskjutningen av den rationella psykologin ses som en uppgörelse med och avgränsning från filosofin. Ett exempel på detta framkommer i andra upplagan av *Nordisk familjebok* där Schéele knyter problemet viljans frihet till just den filosofiska psykologin. ”Till denna filosofiska psykologi höra också sådana frågor som den om viljans frihet, om den psykiska kausaliteten o. s. v.”²³⁸ Samtidigt har analysdel två visat att de filosofiska problemen snarare än att de utmönstras ur den psykologiska diskursen under första delen av 1900-talet, ges en ny sorts svar via den nu *empiriska* psykologin.

Parallellt med förloppet där psykologin blir till *empirisk psykologi* sker också en gradvis differentiering inom den empiriska psykologin självt. Denna process som på många sätt var problematisk för psykologins identitetsskapande tog sig uttryck dels i ett ökat antal metoder, dels i ett ökat antal inriktningar eller skolbildningar. Som framkommit i analysdel ett var det

---

²³⁵ Rein (1898), s. 3.

²³⁶ Ahlberg (1925), s. 17 f.

²³⁷ Brandell (1927), s. 11 f.

²³⁸ Schéele (1915).

först efter 1950 som psykologins differentiering kom att bli styrande för läroböckernas disposition. Samma sak gäller ökningen av antalet metoder, en process som dock tycks ha skett mer successivt. Från det att psykologin kretsat kring introspektion och experimentell metod utvidgas dessa fält gradvis till att omfatta fallstudier, intervjuer, statistisk analys, olika former av experiment m.fl.²³⁹ Kanske är det symptomatiskt att nutida forskning om psykologins historia problematiserat tidigare uppfattningar om psykologin som en enhetlig vetenskap och istället sett den som ett forskningsfält. I exempelvis Egidius lärobok från 1993 bär inledningskapitlet rubriken *Den splittrade psykologin*. Samtidigt som psykologin gradvis formats till en empirisk vetenskap genom olika diskursiva identitetsmarkörer som t.ex. exklusionen av den rationella psykologin tycks dess hastiga tillväxtprocess ha lett till nya identitetsproblem.

Sammanfattande diskussion

Som framhållits i bakgrunden innebar 1800-talets scientism att allt fler discipliner skulle omformas till vetenskaper modellerade med naturvetenskapen som ideal. Såväl filosofi som psykologi tvingades att på något sätt förhålla sig till denna förändring. Som Schnädelbach och Heidegren visat gjordes en rad anpassningsförsök från filosofiskt håll. Gemensamt för dessa är avståndstagandet från den idealistiska filosofin samt ofta en därmed sammanhängande skepsis mot metafysiska frågor och tankesystem. Kanske skulle man kunna säga att hela den filosofiska diskursen generellt sett närmade sig det lanserade idealet om vetenskaplighet, även om detta skett genom ett antal olika strategier. Inom den psykologiska diskursen förefaller det, som Danziger visat, tämligen klart att den naturvetenskapliga modellen antogs som förebild. Följden blev att psykologin, med starka rötter i fysiologin, lanserades som *experimentell psykologi*, samt att en allt starkare skiljelinje drogs mellan psykologi och filosofi.

En av undersökningens huvudtankar är att viljebegreppet går att studera som ett spänningsförhållande mellan den filosofiska och den psykologiska diskursen. Genom att vara relaterat till klassiskt filosofiska frågor som t.ex. viljans frihet har viljebegreppet en viktig position inom den filosofiska diskursen. Genom att utgöra en central komponent i försöket att presentera en koherent teori om det mänskliga psyket har det samtidigt en lika viktig position inom den psykologiska diskursen. Den psykologiska diskursens successiva lösgörande från den filosofiska, i samband med den akademiska psykologins framväxt, borde innebära att

---

²³⁹ Sandström (1954), s. 16 ff. Nordland (1972), ss. 29-49.

viljebegreppet avskalas sitt filosofiska meningsinnehåll för att på så sätt anpassas till den akademiska psykologins diskurs. Svårigheten ligger emellertid i att visa att viljebegreppets förändring är en del av psykologins empirisering eftersom den också kan förstås som en del i den anpassningsprocess som också den filosofiska diskursen genomgår.

I föreliggande analysdel har hypotesen om empirisering undersökts från två olika vinklar. Uppfattningen av vad psykologin *är* för en vetenskap har på ett ytligt plan förändrats förvånansvärt lite sedan 1800-talets början; psykologin är *läran eller vetenskapen om det mänskliga själslivet*. Vid ett nedslag i vad psykologin *gör* samt *hur* den gör det går det dock att spåra en tydlig empiriseringstendens. Under de två första tredjedelarna av 1800-talet är frågan om psykologins metod antingen helt frånvarande eller förstådd inom ramarna för den idealistiska filosofin. Från 1890-talet och framåt blir den dock en central fråga samtidigt som den blir identitetskonstituerande för vad som blir den *empiriska psykologin*. Tillförskansandet av en eller flera metoder blir, enligt Danziger, viktig i avgränsandet mot andra vetenskaper. I denna avgränsning ingick det ett successivt exkluderande av den rationella psykologin, dvs. ett avståndstagande från filosofin. Kritiken av det metafysiska förmögenhetsbegreppet skall förstås som del i samma process som distanserandet från den rationella psykologin. Varför kvarstår uppdelningen rationell-, empirisk psykologi så pass länge i läroböckerna trots att den endast tjänar ett negativt syfte, nämligen att tala om vad den empiriska psykologin inte ägnar sig åt? Ett svar på denna fråga är att uppdelningen rationell-empirisk för den nya psykologin fungerar som identitetsförstärkande diskursiv formation långt efter att den förlorat sitt innehållsliga syfte. Först när nya problem uppstod, som det att den empiriska psykologin blev alltför stor och splittrad, ändrades fokus vilket gjorde att uppdelningen rationell-empirisk nu helt förlorade sin funktion.

Även om det går att konstatera en empirisering av viljebegreppet kvarstår frågan om dess koppling till den framväxande akademiska, filosofiska diskursen. Svaret på den frågan måste bli att det å ena sidan finns en sådan koppling, men att förändringen av viljebegreppet också måste förstås utifrån den övergripande omvandlingen av den filosofiska diskursen. Förmögenhetsbegreppets bortfall liksom den funktion som distinktionen rationell-empirisk fyller, utgör sidor av samma process, nämligen den omvandling av det vetenskapliga fältet som under senare delen av 1800-talet väckte gensvar i såväl den filosofiska som den psykologiska diskursen. Detta är en komplex process som involverar en rad olika reaktioner och strategier bland vilka det inte entydigt går att hävda att det uteslutande är den psykologiska diskursens lösgörande från den filosofiska som framtvingat förändringar av viljebegreppet och tredelningen.

SAMMANFATTANDE SLUTDISKUSSION

Syftet med följande undersökning är att genom en studie av viljebegreppet och dess diskursiva närkontext, från början av 1800-talet fram till mitten av 1900-talet, belysa förändringar som hjälper oss att förstå viktiga aspekter av psykologins framväxt som akademisk vetenskap i Sverige. Det mer övergripande syftet har specificerats i två delsyften. Det första är att undersöka viljebegreppets förändring från början av 1800-talet fram till mitten av 1900-talet. Det andra delsyftet är att sätta denna förändring i relation till spänningsförhållanden mellan den filosofiska och den psykologiska diskursen, spänningsförhållanden som föregår och hjälper oss att förstå psykologins framväxt som självständig akademisk disciplin. Undersökningens avgränsning är dels geografisk; den undersöker endast Sverige, dels kronologisk; den undersöker primärt tiden från tidigt 1800-tal, då de första läroböckerna i psykologi publicerades, fram till mitten av 1900-talet, då psykologin etablerades som självständig akademisk disciplin i Sverige.

Den teoretiska utgångspunkten ligger i den tidige Foucaults diskursanalys, så som den kommer till uttryck i framför allt *The Archaeology of Knowledge*. Dennes diskursbegrepp har dock modifierats för att bättre förmå lösa de för undersökningen aktuella frågorna och problemen. Före 1948 fanns psykologin i Sverige inte som en självständig, akademisk disciplin. Däremot talades det sedan länge om psyket och om psykologi. Diskursbegreppet har i föreliggande undersökning betydelsen *talet om*. Således laborerar uppsatsen med den filosofiska diskursen och den psykologiska diskursen som *talet om filosofi* respektive *talet om psyket/psykologi*. Vidare har begreppet *diskursiv formation* lånats av Foucault och givits betydelsen *ett antal interrelaterade begrepp*. Viljebegreppets diskursiva närkontext, det vill säga *tredelningen* eller uppdelningen i *tänkande*, *känsla* och *vilja* är ett exempel på en diskursiv formation.

Det aktuella materialet är av tre typer; läroböcker i psykologi, uppslagsverksartiklar på termerna "vilja", "determinism" "frihet" och "psykologi" samt akademiska texter på temana *vilja* och *psykologi*. Det för undersökningen mest centrala materialet utgörs av svenska läroböcker, där samtliga från tiden 1800–1950 undersöks.

Första delsyftet; undersökningen av viljebegreppets förändring från början av 1800-talet fram till mitten av 1900-talet, visar viktiga resultat. Under hela perioden, fram till 1940 ingick viljebegreppet i tredelningen av det mänskliga psyket, det vill säga uppdelningen i *tänkande*, *känsla* och *vilja*. I såväl läroböcker som uppslagsverksartiklar och akademiska texter genomsyrar denna uppdelning talet om psyket. I flertalet läroböcker och en betydande del akademiska texter intog tredelningen dessutom en så central roll att den gjordes till

utgångspunkt för själva texternas disposition. Efter 1940 fasas tredelningen som diskursiv formation på mycket kort tid ut ur den psykologiska diskursen.

Andra delsyftet var att sätta denna förändring i relation till spänningsförhållanden inom den filosofiska diskursen, alternativt mellan den filosofiska och den psykologiska diskursen, spänningsförhållanden som föregår och hjälper oss att förstå psykologins framväxt som självständig akademisk disciplin. De nämnda ”spänningsförhållandena” skall förstås mot bakgrund av en viss historisk kontext. Under 1800-talet fram till seklets slut fick olika former av scientism, med positivismen i spetsen, ett allt starkare fäste. Allt fler frågor skulle besvaras ”vetenskapligt” och på alla områden där det över huvud taget var möjligt skulle vetande omvandlas till ”vetenskaper”. För att kunna åtnjuta status av vetenskap var det centralt att ha en empiri och en systematisk metod. Vetenskaper blev synonymt med erfarenhetsvetenskaper, vilka krävde systematiskt, metodiskt studium. Denna övergripande omvandling av det vetenskapliga fältet framkallade en rad reaktioner från såväl filosofin som den internationellt framväxande psykologin. Inom filosofin togs allt mer avstånd från den idealistiska traditionen. Samtidigt blev den, i framför allt Tyskland, framväxande psykologin till *experimentell psykologi*, modellerad efter naturvetenskapen som ideal. I det tal som präglar dessa omvandlingsprocesser återkommer en kritik av idealistisk och metafysisk filosofi samtidigt som erfarenheten uppvärderas. I förhållande till denna utveckling kan viljebegreppet studeras som ett diskursivt spänningsförhållande. Genom sin förankring i klassiska filosofiska frågor som *viljans frihet* har viljebegreppet en central plats i den filosofiska diskursen. Samtidigt har viljebegreppet genom att ingå i tredelningen, som utgör en komplex modell av det mänskliga psyket, också en viktig plats inom den psykologiska diskursen. Å ena sidan är det självklart att viljan utgör en viktig del av psykologin. Å andra sidan får den framväxande akademiska psykologin problem med viljebegreppets filosofiska meningsinnehåll eftersom det svårligen låter sig kombineras med idealet om en empirisk psykologi. En utgångshypotes vad gäller det andra delsyftet är att viljebegreppet borde genomgå en successiv empirisering där det avskalas sitt filosofiska meningsinnehåll för att på så sätt anpassas till den framväxande akademiska psykologins diskurs. Viljebegreppet fungerar därför som en lins genom vilken man kan studera problem som den framväxande akademiska psykologin ställs inför.

I ett första steg studeras viljebegreppets koppling till den filosofiska diskursen genom att fokusera problemet *viljans frihet*. Förväntningen är att viljebegreppet, som en av tredelningens kategorier, avskalas sitt filosofiska meningsinnehåll för att anpassas till de krav på empirisering som ställdes inom den successivt framväxande akademiska psykologins

diskurs. Istället för ett avståndstagande från problemet viljans frihet, flätades det psykologiska talet in i viljebegreppet på så sätt att det möjliggjorde en ny sorts, mer trovärdiga, svar på frågan om viljans frihet. Vid tiden kring sekelskiftet var det psykologiska talet om viljan intensivt sysselsatt med frågan om viljans frihet. Vad som händer sedan, kring 1950, är att problemet viljans frihet återgår till att bli ett mer renodlat filosofiskt problem. Psykologiska teorier om viljan fasas ut ur den filosofiska diskursen samtidigt som viljebegreppet inom den akademiska psykologins diskurs, ersätts med begreppet *motivation*.

I ett andra steg analyseras tredelningens och viljebegreppets koppling till den psykologiska diskursen genom att undersöka en eventuell empirisering av tredelningen som den kognitiva modellen av psyket i vilken viljan ingår. En påtaglig förändring av viljebegreppet och tredelningen i sin helhet utgörs av förmögenhetsbegreppets försvinnande vid tiden kring sekelskiftet. Från att de flesta källor före sekelskiftet har talat om viljan och tredelningens övriga kategorier som förmögenheter överges denna idé gradvis för att i början av 1900-talet vara i det närmaste borta. Vad som återstår är istället talet om viljan och tredelningen i termer av *akter*, *funktioner* och *företeelser*, begrepp som är betydligt mer kompatibla med empiriseringen av den psykologiska diskursen. Dock bör tolkningen av viljebegreppets förändring nyanseras. Som vi sett framtvungade omvandlingen av det vetenskapliga fältet förändring inom såväl den filosofiska som den psykologiska diskursen. Empiriseringen av viljebegreppet är en följd av båda dessa diskursers förändring och kan inte uteslutande knytas till den ena eller andra. Stödjer resultaten hypotesen att viljebegreppet anpassas till och slutligen ges en plats i den akademiska psykologins diskurs? Frågan måste besvaras nekande. Empiriseringen räcker inte till för att ge viljebegreppet en plats i den akademiska psykologins diskurs. Sannolikt förblir det alltför starkt kopplat till metafysiska och etiska frågor. Istället ersätts detta inom den akademiska psykologin med *motivationsbegreppet*.

Å ena sidan argumenteras det för att viljan förblir kopplad till filosofiska frågor ända fram till 1940-talet. Å andra sidan påvisas en empirisering av viljebegreppet. Utgör detta en paradox? Nej, så är inte fallet. Istället rör det sig om två nivåer. Från och med 1890-tal sker en psykologisering av viljebegreppet som också innebär en empirisering av detsamma. Viljan diskuteras allt mer i psykologiska termer. Denna förändring av diskursen skall förstås som en reaktion på den mer övergripande omdaning av det vetenskapliga fältet. Förändringen av det filosofiska och det psykologiska talet sker här på en relativt ytlig nivå, som svar på de nya krav som ställs. Kritiken av metafysik och idealism samt uppvärderandet av erfarenheten skall här förstås som bitvis retoriska figurer, verksamma i denna diskursiva omvandlingsprocess. Vad som visas i analysen av viljebegreppets fortsatta koppling till filosofiska frågor är dock

att viljebegreppet, under denna nivå, på ett djupare plan förblir kopplat till filosofiska frågor. Istället för att dessa frågor överges erbjuder psykologiseringen och empiriseringen en ny sorts mer acceptabla svar på frågan om viljans frihet. Som diskurs tycks den filosofiska vara särpräglad i det att den saknar empiri, allmänt accepterad metod och avgränsningsbara studieobjekt. Istället tycks den karaktäriseras av att utgöra olika svar på ett antal återkommande, filosofiska frågor. För den som anammar det filosofiska talet kommer också dessa frågor att göra sig gällande som viktiga eller rent av nödvändiga att ställa.

Den mest sannolika förklaringen till tredelningens och viljebegreppets bortfall ur den psykologiska diskursen är att förändringen hänger samman med psykologins institutionalisering. Först när psykologin blir en egen akademisk disciplin i vars utbildningssystem det dras en skarp gräns mellan filosofiska och experimentella, psykologiska frågor, kommer filosofiska frågor att upphöra att göra sig gällande. På en institutionell nivå förefaller detta i allra högsta grad vara fallet idag då psykologin inte ens tillhör samma fakultet som filosofin, liksom den som utbildar sig i psykologi över huvud taget inte har filosofiska texter som kurslitteratur. Vid en djupare analys av den psykologiska diskursen är detta dock inte lika självklart. Å ena sidan visar analysen att viljebegreppet faller bort ur den psykologiska diskursen på grund av sitt filosofiska meningsinnehåll. En artikel i *Svenska dagbladet* från 2007, där viljans roll för rehabilitering av hjärnskador diskuteras, utgör exempel på att viljebegreppet saknar plats i den nutida, psykologiska diskursen:

'**Det var min** starka vilja som räddade mig, som förde mig tillbaka', har intervjupersonen i den här artikelserien sagt [...]. 'jag kämpade och till slut gick det.'

Martin Ingvar, professor i integrativ medicin vid institutionen för neurovetenskap, Karolinska institutet, talar också om viljans betydelse, men varnar också för den etiska problematik man kan hamna i om man inte förstår vad vilja är och hur den uppkommer.

- **Det finns de** som säger 'det gick inte för han ville inte'. Man ger viljan en närmast metafysisk dimension, något som ingen kan komma åt, förutom möjligen den drabbade personen själv. Men det är ett felaktigt synsätt.

Martin Ingvars synsätt på 'själen' är funktionellt, han är ju hjärnfysiolog och expert på hjärnans funktioner. Han betraktar inte själen, psyket, som något 'väsen', utan fokuserar bara på vad hjärnan och de övriga komponenterna i nervsystemet gör, vad de utför, vilken roll de har.²⁴⁰

Å andra sidan finns det också, när det gäller andra filosofiska "grundfrågor", motexempel. I antologin *Hjärnan och medvetandet* från 2001 skriver neurologiprofessorn och filosofen Germund Hesslow i "Medvetande som simulering av beteende och perception" följande:

'Medvetandeproblemet', som tills ganska nyligen av många ansågs vara ett utomvetenskapligt problem, har under senare år blivit högsta mode. Många inom hjärnforskningens jetset deltar nu i en kapplöpning där evig ära och berömmelse väntar den som presenterar den slutgiltiga lösningen på problemet.²⁴¹

²⁴⁰ Haag, Anders (2007), "Stimulans hjälper skadad hjärna", *Svenska Dagbladet*, 23 oktober.

²⁴¹ Hesslow, Germund (2001), "Medvetande som simulering av beteende och perception" i (red) Lagercrantz, Hugo, *Hjärnan och medvetandet*. Nora. S. 18.

Här förefaller det inte som om filosofiska grundfrågor spelat ut sin roll inom psykologin. Jag nämnde tidigare i analysen av viljebegreppet, hur problemet viljans frihet vid sekelskiftet tenderade att intensifiera talet om viljan. Det nyss anförda citatet utgör ett exempel på att frågan om medvetandet idag på ett liknande sätt intensifierar den psykologiska diskursen. Kusch argumenterar i sin studie av psykologismstriden för att filosofer (främst fenomenologer) åter närmade sig psykologin när denna inte längre upplevdes som ett hot.²⁴² Frågan inställer sig om man kan förstå det förnyade intresset för ”medvetandefrågan” på ett liknande sätt. När psykologin väl etablerat sig som vetenskap med en rigid diskursiv och institutionell bas som sedan en tid stått ohotad från filosofin, är den då i stånd att erbjuda en ny sorts svar på frågan om medvetandet? Betyder detta i så fall att grundläggande filosofiska frågor spelar en mer aktiv roll i den nutida psykologiska diskursen än vad man först skulle kunna tro? På dessa frågor kan inte följande undersökning svara dels för att de till största del faller utanför undersökningens kronologiska fokus, dels för att de utgör frågor som ligger på gränsen till vad som är möjligt att operationalisera inom ramarna för en idéhistorisk studie.

Mot bakgrund av undersökningen vill jag ge förslag på två mer omfattande forskningsprojekt som båda har till syfte att belysa psykologins framväxt som vetenskap. Det ena tar fasta på tredelningen, alltså tänkandet, känslan och viljan och det andra utgör en mer omfattande analys av viljebegreppet.

Medan föreliggande studie fokuserar på viljebegreppet som en av tredelningens kategorier skulle ett mer omfattande forskningsprojekt inkludera också tänkandet och känslan. Tänkandet, den kanske mest komplexa kategorin, förefaller förändras från att ha ett strikt begreppsfilosofiskt meningsinnehåll till att så småningom inom psykologin, genom framväxten av specialområden som sinnespsykologi, kognitionsforskning m.fl., ersättas av fysiologiskt inriktad forskning kring sinnen och hjärnan. Vidare förefaller känslan så småningom bli till studiet av emotioner, en process som på flera sätt ser ut att vara parallell med övergången från vilja till motivation. Genom studiet av dessa tre blir det möjligt att ur ett diskursanalytiskt perspektiv studera framväxten av psykologin som akademisk disciplin i Sverige. Att följa denna process från, låt oss säga 1800 och framåt, skulle kunna sprida nytt ljus över psykologins framväxt som vetenskap.

Ett andra forskningsprojekt skulle utgöras av en fördjupad studie av viljebegreppet och dess förhållande till den framväxande, akademiska psykologin. I föreliggande studie har de respektive filosofiska traditioner till vilka läroböckerna hör, behandlats på ett relativt ytligt

---

²⁴² Kusch (2006), s. 259.

plan vilket sannolikt medfört en del förenklingar. I ett mer omfattande forskningsprojekt skulle dessa kontexter behandlas mer utförligt. Vidare skulle intresse också ägnas den internationella scenen, inte minst gäller det Tyskland där både den idealistiska filosofin och den experimentella psykologin har sina rötter. Det kanske mest centrala i detta forskningsprojekt skulle dock inte vara den internationella kontexten utan förhållandet mellan viljebegreppet och motivationsbegreppet. Detta är en central fråga som emellertid fallit utanför den kronologiska ramen för föreliggande studie. Hur mycket av viljebegreppets meningsinnehåll har överförts till motivationsbegreppet? Är det också efter en mer ingående studie rimligt att hävda att motivationsbegreppet ersätter viljebegreppet eller rör det sig snarare om samma begrepp, som efter viss omorganisering, givits ett nytt namn? Genom en analys av övergången från vilja till motivation blir det möjligt att belysa en viktig aspekt av psykologins framväxt som vetenskap i Sverige.

Detta utgör två exempel på forskningsprojekt utgående från föreliggande studie. Det bästa hade naturligtvis varit om båda dessa hade kunnat vävas samman i ett forskningsprojekt. Oavsett hur man väljer att lösa denna fråga, som i grund och botten är en fråga om avgränsning, är den väsentliga poängen att tredelningen eller viljan som en av dess kategorier kan användas som en lins genom vilken psykologins framväxt som vetenskap kan studeras.

KÄLL- OCH LITTERATURFÖRTECKNING

Otryckta källor och litteratur

Folkesson, Karin (2005), *Samuel Grubbe´s Moral Psychology*. Institutionen för idé- och lärdoms historia, Uppsala universitet.

Uppsala universitetsbiblioteks handskriftsavdelning

P.60 Grubbe, Samuel "Föreläsningar öfver den empiriska psykologien" (manuskript från omkr. 1820). Transkriberingen i författarens ägo.

Tryckta källor och litteratur

Agrell, Jan (1956), "Psykologihistoria", *Pedagogisk-psykologisk uppslagsbok*, band 2. 2a uppl.

Ahlberg, Alf (1915), *Viljans frihet från transcendentalfilosofiens ståndpunkt*. Stockholm.

Ahlberg, Alf (1925), *Lärobok i psykologi*. Uppsala & Stockholm.

Afzelius, Fredrik G. (1854), *Utkast till lärobok i psykologien för elementar-undervisningen*. Uppsala.

Alrutz, Sydney (1917), *Den empiriska psykologien och det praktiska lifvet: Behovet af en psykologisk institution i Upsala*. Uppsala.

Ambrosius, Johan (1915), *Psykologi*. Lund.

Arcadius, Carl O. (1899), *Om uppfostrans föremål: Lärobok i psykologi för seminarier och uppfostrare*. Stockholm.

Baumer, Franklin J. (1977), *Modern European Thought: Continuity and Change in Ideas 1600–1950*. New York & London.

Bjelfvenstam, Erik (1932), "Psykologi", *Nordisk familjebok*, band 16. 3e uppl.

Bjelfvenstam, Erik – Henricson, Sven-Erik – Husén, Torsten (1947), *Lärobok i psykologi för arméns plutonchefsskolor*. Lund.

Boring, Edwin G. (1957)[1929], *A History of Experimental Psychology*. 2nd edition. New York.

Brandell, Georg (1927), *Psykologi*. Stockholm.

Carlson, Ernst – Steffen, Richard (1895), *Kort lärobok i psykologi på empirisk grundval till de allmänna läroverkens tjänst utgifven*. Stockholm.

Claëson, Kristian (1859), "Om elementar-undervisningen i filosofi och svenska språket" i *Skrifter af Kristian Claëson: Samlade och utgifna efter författarens död*. I. Stockholm.

- Cleve, Zakarias J. (1854), *Försök till lärobok i psykologi*. Kuopio.
- Danziger, Kurt (2002)[1990], *Constructing the Subject: Historical Origins of Psychological Research*. Cambridge.
- Dihle, Albrecht (1982), *The Theory of Will in Classical Antiquity*. Los Angeles.
- Egidius, Henry (1967), *Psykologi*. Stockholm.
- Enberg, Lars M. (1824), *Försök till en lärobok i psykologien*. Stockholm.
- Engelbertsson, Bob – Karlsson, Lynn (1998), *Seminarieuppsatsen: En genomgång av formella krav*. Uppsala.
- Fevrell, Walter (1933), *Psykologien och människolivet*. Stockholm.
- Flynn, Thomas (2005), "Foucault's Mapping of History" i Gary Gutting (ed.), *The Cambridge Companion to Foucault*. Cambridge.
- Foucault, Michel (2004), *The Archaeology of Knowledge*. London & New York.
- Gabriel, G. – Hühn, H. – Schlotter, S. (2005), "Wille", *Historisches Wörterbuch der Philosophie*, band 12.
- Gergen, Kenneth J. – Graumann, Carl F. (1996), "Psychological Discourse in Historical Context: An Introduction" i Kenneth J. Gergen – Carl F. Graumann (ed.), *Historical Dimensions of Psychological discourse*. Cambridge.
- Gutting, Gary (1999) [1989], *Michel Foucault's Archaeology of Scientific Reason*. Cambridge.
- Haag, Anders (2007), "Stimulans hjälper skadad hjärna", *Svenska Dagbladet*, 23 oktober.
- Han, Béatrice (2002), *Foucault's Critical Project: Between the Transcendental and the Historical*. Stanford.
- Hegel, G. F. W. (1986) [1807], *Phänomenologie des Geistes*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Taschenbuch.
- Heidegren, Carl-Göran (2004), *Det moderna genombrottet i nordisk universitetsfilosofi 1860-1915*. Göteborg.
- Hellström, C. (1926), "Determinism", *Nordisk familjebok*, band 5. 3e uppl.
- Hellström, C. (1927), "Frihet", *Nordisk familjebok*, band 3. 3e uppl.
- Hesslow, Germund (2001), "Medvetande som simulering av beteende och perception" i Hugo Lagercrantz (red.), *Hjärnan och medvetandet*. Nora.
- Hilding, Alf (1922), *Psykologi*. Stockholm.
- Horn, C. H. (2005), "Wille", *Historisches Wörterbuch der Philosophie*, band 12.
- Hühn, H. (2005), "Wille", *Historisches Wörterbuch der Philosophie*, band 12.
- Johansson, Rune (1952), "Psykologi", *Svensk uppslagsbok*, band 23.

- Johnsson, Olof (1913), *Empirisk psykologi*. Skövde.
- Kahn, Charles H. (1988), "Discovering the Will: From Aristotle to Augustine" i John M. Dillon & A. A. Long (ed.), *The Question of "Eclecticism": Studies in Later Greek Philosophy*. Berkeley.
- Kant, Immanuel (1923), "Anthropologie" i *Kant's gesammelte Schriften, band 15*. Berlin und Leipzig.
- Koch, Sigmund (ed.) (1959), *Psychology: A Study of a Science*, Vol. 1. New York & London.
- Kroksmark, Tomas (1991), *Pedagogikens vägar till dess första svenska professur*. Göteborg.
- Kuhr, Victor (1955), "Vilja", *Svensk uppslagsbok*, band 31.
- Kusch, Martin (2006) [1995], *Psychologism: A Case Study in the Sociology of Philosophical Knowledge*. London.
- Landquist, John (1908), *Viljan: En psykologisk-etisk undersökning*. Stockholm.
- Landquist, John (1940), *Psykologi*. Stockholm.
- Larsson, Hans (1896), *Lärobok i psykologi på empirisk grund*. Stockholm.
- Larsson, Hans (1899), *Viljans frihet*. Lund.
- Larsson, Hans (1910), *Psykologi*. 3e uppl. Stockholm.
- Larsson, Hans (1959), *Psykologi omarbetad av Alf Nyman*. 7e uppl. Stockholm.
- Leahey, Thomas H. (1980), *A History of Psychology: Main Currents in Psychological Thought*. Engelwood Cliffs.
- Levander, Martin (1993) [1991], *Psykologi: Lärobok för gymnasiet*. Stockholm.
- Liljeqvist, Efraim (1899), *Inledning till psykologien*. Göteborg.
- Lindhult, Hans A. (1843), *Utkast till lärobok i anthropologien och psychologien förelementar-undervisningen*. Uppsala.
- Linncranaz, P. (1894), *Empirisk psykologi*. Göteborg.
- Ljungkvist, Frans G. (1911), *Lärobok i psykologi*. Stockholm.
- Lohmander, C. L. (1903), *Om psykologien som vetenskap: Ett försök till orientering*. Lund.
- Luttenberger, Franz (1989), *Freud i Sverige*. Stockholm.
- Lövheim, Daniel (2006), *Att inteckna framtiden: Läroplansdebatter gällande naturvetenskap, matematik och teknik i svenska allmänna läroverk 1900–1965*. Uppsala.
- Magnusson, David – Nilsson, Lars-Göran (1994), "Psykologi", *Nationalencyklopedin*, band 15.
- Matti, Gunnar (1999), *Det intuitiva livet: Hans Larssons vision om enhet i en splittrad tid*. Uppsala.
- Mills, Sara (2004) [1997], *Discourse*. London.

- Nilsson, Ingemar (1978), *Själén i laboratoriet: Vetenskapsideal och människosyn i den experimentella psykologins framväxt*. Lund.
- Nordin, Svante (1981), *Den boströmska skolan och den svenska idealismens fall*. Lund.
- Nordin, Svante (1984), *Från Hägerström till Hedenius: Den moderna svenska filosofin*. Lund.
- Nordin, Svante (1987), *Romantikens filosofi: Svensk idealism från Höijer till hegelianerna*. Lund.
- Nordland, Eva (översatt från norska av Karin Bengtsson) (1972) [1971], *Psykologins grunder*. Stockholm.
- Nordvall, Adolf L. (1881/85), *Psykologiska studier*. I-II. Stockholm.
- Norström, Vitalis (1917), *Om viljans frihet*. Stockholm.
- Nyman, Alf (1943) [1934], *Nya vägar inom psykologien*. 2a uppl. Stockholm.
- Payot, Jules (1901), *Viljan och dess uppfostran*. Stockholm.
- Persson, Ingmar (1996), "Vilja", *Nationalencyklopedin*, band 19.
- Persson, Mats (1994), *Förnuftskampen: Vitalis Norström och idealismens kris*. Stockholm.
- Petrelli, Carl M. J. (1845), *Om människosjälens natur: Försök till psychologie*. Linköping.
- Petrini, Edvard (1918), *Psykologiska analyser*. Uppsala.
- Ramelow, T. A. (2005), "Wille", *Historisches Wörterbuch der Philosophie*, band 12.
- Rein, Thiodulf (1876), *Försök till en framställning af psykologin eller vetenskapen om själen*. I. Helsingfors.
- Rein, Thiodulf (1891), *Försök till en framställning af psykologin eller vetenskapen om själen*. II. Helsingfors.
- Rein, Thiodulf (1898), *Lärobok i psykologin för skolornas behof*. Helsingfors.
- Ribbing, Sigurd (1861), *Grundlinier till anthropologien*. Uppsala.
- Ribot, Théodule (1890), *Viljans sjukdomar*. Stockholm.
- Rose, Nikolas (1999) [1989], *Govering the soul: The Shaping of the Private Self*. 2nd edition. London & New York.
- Roughley, N. (2005), "Wille", *Historisches Wörterbuch der Philosophie*, band 12.
- Sahlin, Björn (2003) "Viljans sjukdomar, viljans skötsel" i Nils Sjöstrand m. fl. (ed.), *Viljans frihet och mordets frestelse*. Stockholm.
- Sandström, Carl I. (1954), *Psykologi*. Stockholm.
- Saugstad, Per (2001), *Psykologins historia: En introduktion i modern psykologi*. Stockholm.
- Schéele, Frans A. (1895a), *Grundlinier till psykologien*. Uppsala.
- Schéele, Frans A. (1895b), *Om viljans frihet: Grundlinjer till föreläsningar*. Uppsala.
- Schéele, Frans A. (1895c), *Viljans psykologi med pedagogiska tillämpningar*. Uppsala.

- Schéele, Frans A. (1899), *Lärobok i psykologi*. Stockholm.
- Schéele, Frans A. (1915), ”Psykologi”, *Nordisk familjebok*, band 22. 2a uppl.
- Schéele, Frans A. (1921), ”Vilja”. *Nordisk familjebok*, band 32. 2a uppl.
- Schneewind, J. B. (2004), ”Kant on the Will” i Thomas Pink & M.W.F. Stone (ed.), *The Will and Human Action: From Antiquity to the Present Day*. New York.
- Schnädelbach, Herbert (1999)[1983], *Philosophie in Deutschland 1831–1933*. Frankfurt am Main.
- Sibbern, Fredrik C. (1827), *Menniskans andeliga natur eller utkast till en psykologi för gymnasierna*. Stockholm.
- Sjöberg, Gustaf – Klingberg, Gustaf (1872), *Lärobok i antropologi för högre elementarläroverk*. Uppsala.
- Sjöberg, Lennart (1996), ”Vilja”, *Nationalencyklopedin*, band 19.
- Sjödén, Stellan (1983) [1981], *Psykologi för gymnasieskolan*. Stockholm.
- Snellman, Johan V. (1837), *Philosofisk elementar-curs: Psychologi*. Stockholm. (nytryck i Snellman, Johan V. (1992), *J.V. Snellman: Samlade arbeten I 1826–1840*. Helsingfors.)
- Sorabji, Richard (2004), ”The Concept of the Will from Plato to Maximus the Confessor” i Thomas Pink & M.W.F. Stone (ed.), *The Will and Human Action: From Antiquity to the Present Day*. New York.
- Stave, E. (1907), ”Determinism”, *Nordisk familjebok*, band 6. 2a uppl.
- Söderberg, Hjalmar (1977) [1912], *Aftonstjärnan*. Stockholm.
- Tegen, Einar (1924), *Moderne Willenstheorien: Eine Darstellung und Kritik*. I. Uppsala.
- Tegen, Einar (1928a), *Moderne Willenstheorien: Eine Darstellung und Kritik*. II. Uppsala.
- Tegen, Einar (1928b), *Viljandet i dess förhållande till jaget och aktiviteten*. Uppsala.
- Tegen, Einar (1934), ”Vilja”, *Nordisk familjebok*, band 20. 3e uppl.
- Tetens, Johann Nicolaus (1979) [1777], ”Philosophische Versuche über die menschliche Natur und ihre Entwicklung” i *Jahann Nicolaus Tetens; Die philosophischen Werke*, band 1-2. Hildesheim.
- Trana, August L. (1843), *Elementarkurs i psychologien eller läran om människosjälens natur för gymnasial-undervisningen*. Göteborg.
- Trana, August L. (1847) [1843], *Elementarkurs i psychologien eller läran om människosjälens natur för gymnasial-undervisningen*. 2a uppl. Göteborg.
- Wallerius, Nils (1755), *Psychologia empirica, ea continens quae de anima humana indubia experientiae fide cognoscuntur, methodo scientifica pertractata*. Stockholm.
- Westerlin, Johan (1936) *Psykologi*. Stockholm.

- Wikner, Pontus (1873) [1868], *Lärobok i anthropologien*. 2a uppl. Uppsala.
- Åberg, Lawrence H. – Östrand, E. J. (1880), "Determinism", *Nordisk familjebok*, band 3.
- Åberg, Lawrence H. (1882), "Frihet", *Nordisk familjebok*, band 5. 1a uppl.
- Åberg, Lawrence H. (1889), "Psykologi", *Nordisk familjebok*, band 13. 1a uppl.
- Åberg, Lawrence H. (1893), "Vilja", *Nordisk familjebok*, band 17. 1a uppl.
- Åberg, Lawrence H. (1908), "Frihet", *Nordisk familjebok*, band 8. 2a uppl.

Osignerade uppslagsverksartiklar

- "Determinism" (1951), *Nordisk familjebok*, band 5. 4e uppl.
- "Determinism" (1964), *Bonniers lexikon*, band 3.
- "Determinism" (1970), *Focus uppslagsbok*, band 1.
- "Determinism" (1987), *Stora focus*, band 4.
- "Determinism" (1992), *Bra böckers lexikon*, band 5.
- "Psykologi" (1954), *Nordisk familjebok*, band 17. 4e uppl.
- "Psykologi" (1965), *Bonniers lexikon*, band 11.
- "Psykologi" (1974), *Focus uppslagsbok*, band 4.
- "Psykologi" (1995), *Bra böckers lexikon*, band 19.
- "Vilja" (1955), *Nordisk familjebok*, band 22. 4e uppl.
- "Vilja" (1967), *Bonniers lexikon*, band 15.
- "Vilja" (1984), *Focus uppslagsbok*, band 3.
- "Vilja" (1989), *Stora focus*, band 3.
- "Vilja" (1996), *Bra böckers lexikon*, band 3.